

101. szám

2018.

EX Symposion

irodalom művészet filozófia reflexió

„MA HÁBORÚ VAN, HOLNAP BÉKE"

Egyszóval ezerkilencszáztizennyolcban nem fejeződött be az első világháború. Csak huszonegy év szünetet tartottak. Kellett ennyi idő, hogy a mindenétől megfosztott Német Birodalom egy osztrák őrmester – az volt? – segítségével felkészüljön az újabb összecsapásra, melynek végén – most már jó lelkiismerettel – ízzé-porrá zúzhatták. A Birodalmat. Arról aztán már végképp nem beszélhetek, hogyan lett később Németország az Európai Uniónak nevezett szerencsétlenség legerősebb tagja. – Talán az nem tartozik már ezerkilencszáztizennyolchoz.

VAJDA Mihály

Vége

Vége? Mármint minek? Nos, egyvalaminek, tudniillik az első világháborúra visszaemlékező, amolyan sorozatfélénknek mindenképpen vége.

Nemrég kezdődött, 2014-ben. Jól emlékszem.

Iszonyatosan régen kezdődött, 2014-ben. Jól emlékszem.

Amint ennek a számnak az egyik szövegéből megtudhatjuk, a háborús események 1549 napon át zajlottak, 1549 napon át zajlott a konkrét öldöklés. Persze jóval tovább tartott, zajlott az mindig is, előtte is és utána is, amióta csak ember az ember, és vélhetően zajlik is majd egészen addig, amíg ember az ember. Úgy tűnik, valamiféle tévedés, valami szörnyű hiba eleve belénk van kódolva.

E négy év alatt megpróbáltunk a magunk módján visszaemlékezni a nagy háborúra, ahogyan akkoriban nevezték, jó adag eufemizmussal, a nagyipari méretekben zajló gyilkolást afféle hősi kalanddá stilizálva. Mi persze már jól tudjuk, és nem is csupán az *Ex Symposion* által, hogy nem volt ebben semmiféle hősiesség, és nem volt benne semmiféle kaland. Az ember mutatkozott meg, mégpedig a legcsúfabb, vicsorgó arcát mutatva.

Mi persze szerencsések vagyunk. Nem számoltam ugyan utána, hány nap telt el *Az Együtt 1914* című számunk szerkesztésének megkezdése óta, de mondjuk azt, hogy 1549. E napok alatt mi folyóiratot csináltunk, ami lehet, hogy szintén nem mindig könnyű, néha valóságos csetepaté is zajlik közben, de azért mégsem háború, mi íróasztalnál kuksoltunk, és nem lövészárokban. Jobb dolgunk van, mint a száz évvel ezelőttieknek volt. Ezért is illendő dolog, hogy megemlékezzünk róluk a magunk szerény módján.

Az 1914-es esztendő nagyon hangos volt, kardcsörtetős, lármás, de ezt tudjuk, ezt nem részletezem. Ama bizonyos 1549 nap elteltével, 1918-ra valahogy minden lecsendesedett. A háború, a nagy háború, vagyis a nagy öldöklés, ami később az első világháború nevet kapta, egyszer csak véget ért, nem diadalmas győzelmekkel, nem megsemmisítő vereségekkel, hanem csak úgy, mintha mindenki, győztes és vesztes egyaránt jócskán ráunt volna, jól van, most már elég, nem bírjuk, és nem is akarjuk tovább, hagyjuk már inkább abba.

Abbahagyták, ez így pontos, de nem fejezték be. Ezt is tudjuk. Valamikor azt gondoltuk, hogy a másodikkal talán befejezték, a hidegháború végével pedig akár még reménykedhettünk is, hogy de most már tényleg, végre. A történelem vége. A történelem vége? De jó is lenne...

Szóval, most mi is abbahagyjuk. Azt, hogy befejezzük-e, most még inkább nem árulom el. Annyi azonban eléggé bizonyos, hogy a történelem 1918-ban semmiképpen sem ért véget, és lehet, hogy sokan szeretnénk, vagy inkább szerettük volna, ha 2018-ra már vígan ünnepelhetnénk a végét, de valahogy úgy tűnik, ez még mindig nem lehetséges. Ez pedig valamit talán sejtet. De ennek a mi 1549 napunknak most vége.

MESÉS Péter

Vége

Vége? Mármint minek? Nos, egyvalaminek, tudniillik az első világháborúra visszaemlékező, amolyan sorozatfélénknek mindenképpen vége.

Nemrég kezdődött, 2014-ben. Jól emlékszem.

Iszonyatosan régen kezdődött, 2014-ben. Jól emlékszem.

Amint ennek a számnak az egyik szövegéből megtudhatjuk, a háborús események 1549 napon át zajlottak, 1549 napon át zajlott a konkrét öldöklés. Persze jóval tovább tartott, zajlott az mindig is, előtte is és utána is, amióta csak ember az ember, és vélhetően zajlik is majd egészen addig, amíg ember az ember. Úgy tűnik, valamiféle tévedés, valami szörnyű hiba eleve belénk van kódolva.

E négy év alatt megpróbáltunk a magunk módján visszaemlékezni a nagy háborúra, ahogyan akkoriban nevezték, jó adag eufemizmussal, a nagyipari méretekben zajló gyilkolást afféle hősi kalanddá stilizálva. Mi persze már jól tudjuk, és nem is csupán az *Ex Symposion* által, hogy nem volt ebben semmiféle hősiesség, és nem volt benne semmiféle kaland. Az ember mutatkozott meg, mégpedig a legcsúfabb, vicsorgó arcát mutatva.

Mi persze szerencsések vagyunk. Nem számoltam ugyan utána, hány nap telt el Az *Együtt 1914* című számunk szerkesztésének megkezdése óta, de mondjuk azt, hogy 1549. E napok alatt mi folyóiratot csináltunk, ami lehet, hogy szintén nem mindig könnyű, néha valóságos csetepaté is zajlik közben, de azért mégsem háború, mi íróasztalnál kuksoltunk, és nem lövészárokban. Jobb dolgunk van, mint a száz évvel ezelőttieknek volt. Ezért is illendő dolog, hogy megemlékeztünk róluk a magunk szerény módján.

Az 1914-es esztendő nagyon hangos volt, kardcsörtetős, lármás, de ezt tudjuk, ezt nem részletezem. Ama bizonyos 1549 nap elteltével, 1918-ra valahogy minden lecsendesedett. A háború, a nagy háború, vagyis a nagy öldöklés, ami később az első világháború nevet kapta, egyszer csak véget ért, nem diadalmas győzelmekkel, nem megsemmisítő vereségekkel, hanem csak úgy, mintha mindenki, győztes és vesztes egyaránt jócskán ráunt volna, jól van, most már elég, nem bírjuk, és nem is akarjuk tovább, hagyjuk már inkább abba.

Abbahagyták, ez így pontos, de nem fejezték be. Ezt is tudjuk. Valamikor azt gondoltuk, hogy a másodikkal talán befejezték, a hidegháború végével pedig akár még reménykedhettünk is, hogy de most már tényleg, végre. A történelem vége. A történelem vége? De jó is lenne…

Szóval, most mi is abbahagyjuk. Azt, hogy befejezzük-e, most még inkább nem árulom el. Annyi azonban eléggé bizonyos, hogy a történelem 1918-ban semmiképpen sem ért véget, és lehet, hogy sokan szeretnénk, vagy inkább szerettük volna, ha 2018-ra már vígan ünnepelhetnénk a végét, de valahogy úgy tűnik, ez még mindig nem lehetséges. Ez pedig valamit talán sejtet. De ennek a mi 1549 napunknak most vége.

MESÉS Péter

Bretter Zoltán

A SZISZÜPHOSZI PARADOXON

„Otthagyom Sziszüphoszt a hegy lábánál! Minden ember megtalálja a maga terhét. De Sziszüphosz a felsőbbrendű hűségre tanít, mely isteneket tagad és sziklákat emel. Ő is úgy ítéli, hogy minden jól van. A gazdátlanná vált világ neki se nem meddő, se nem kicsi. A kő minden egyes darabja, a sötétlő hegy minden egyes ércszilánkja külön kis világ a számára. A csúcsokért vívott küzdelem maga is betöltheti az ember szívét. Boldognak kell elképzelnünk Sziszüphoszt."
(Camus: *Sziszüphosz mítosza.* Vargyas Zoltán fordítása)

1918. január 8-án a nevezetes 14 pontban Woodrow Wilson amerikai elnök meghirdette a háború lezárásának békefeltételeit, és ennek utolsó bekezdésében minden további háború elkerülésének intézményi garanciájaként a Népszövetség létrehozását jelölte meg. 1918. november 11-én pillanatnyilag véget ért az első világháború, úgy, hogy a 14 pont máig tartó interpretációs káosza és a Népszövetség békefenntartó kudarca egy sor másik háború kiindulópontjává vált. Az alábbi esszében a 14 pont és a hozzá kapcsolódó nemzeti önrendelkezés, valamint a demokratikus önkormányzat eszmetörténeti gyökereivel foglalkozunk.

Az önrendelkezés eszméje Janus-arcú. A demokratikus és a nemzeti elv a közösség szerveződésének két, egy tőről fakadó, olykor egymásnak ellentmondó elve, és pusztító vagy megtermékenyítő feszültségben áll egymással[1].

Az eredeti, Woodrow Wilson amerikai elnök által tett javaslatban a nemzeti elv és a demokratikus elv összefonódik. 1918 forgatagában, majd a második világháború végéig a nemzeti elv lesz az önrendelkezés szinte kizárólagos értelmezési kerete, míg a demokratikus elv háttérbe szorul. Ugyanakkor a második világháború utáni időszak néhány sikeres példája igazolta, hogy ragaszkodnunk kell az önrendelkezés eszméjének őseredeti komplexitásához, még akkor is, ha ez olykor zavarosnak vagy éppen kibogozhatatlannak látszik. Más szóval, 1918 tanulsága az, hogy csak akkor és csak ott lehetséges béke, ahol egy átfogóbb és nem pusztán a „mélydemokráciára" (populizmusra) szűkített demokrácia ad keretet a nemzeti létnek és az etnikailag elkülönülő közösségek együtt-létének.

A nemzeti önrendelkezés eszméjében jelenvaló paradoxont mi sem mutatja jobban, mint az amerikai adminisztrációnak a viszonya a lenini, bolsevik Oroszországhoz.

Samuel Harper chicagói professzor, a wilsoni kormányzat befolyásos tanácsadója sem a balti államoknak, de még Ukrajnának vagy Finnországnak sem biztosítaná az önrendelkezéshez való jogot. Jóllehet a kis államok jo-

1 „A forradalmi demokrácia és egyáltalán minden demokrácia, bármennyire is az ember szabadságát hirdeti is meg, ezt a szabadságot mindig egy adott közösségben valósítja meg, s ez az élmény a szóban lévő közösség iránti érzelmeknek nem a lanyhulását, hanem a fokozódását, erősödését jelenti" – írja Bibó István („A kelet-európai kisállamok nyomorúsága", in *Válogatott tanulmányok* II., Budapest, 1986. 191.). Majd később: „Demokratizmus és nacionalizmus két közös gyökerű mozgalom, melyek mély összefüggésben vannak, s ha ez megbillen, súlyos zavarokra vezethet. Ez történt Közép- és Kelet-Európában, ahol a *nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása nem kapcsolódtak össze*, sőt ellenkezőleg: ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokat éltek meg, melyek azt látszottak bizonyítani, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmasságainak az összeomlása s a demokráciának végső konzekvenciákig való vállalása a nemzeti közösséget súlyos kockázatoknak, sőt katasztrófáknak teszik ki. Ebből a megrázkódtatásból születik a modern európai politikai fejlődés legfélelmetesebb monstruma: *az antidemokratikus nacionalizmus.* (Uo. 219.) Végül egy bővebben ki nem fejtett leírás, Woodrow Wilson szerzőségének megemlítésével: „Az az elv, mely e kor szükségleteinek a stabilizálódás tekintetében megfelelt, adva volt: a népek önrendelkezési joga volt ez, melyet nyugodtan nevezhetünk a legitimitás *demokratikus* formulájának. Ezzel a tarsolyában hajózott át Wilson elnök Európába békét kötni. A gyakorlati alkalmazás programja is, hogy ti. Ausztria–Magyarországot fel kell osztani, és a nyelvi határok alapján nemzeti államokat kell alkotni, helyes volt. Sokan vizsgálták, s mi is utaltunk fentebb reá, hogy ez az áthajózás a világ új korszakának ebben a páratlanul szerencsésen indult és páratlanul szerencsétlenül folytatódó fordulópontján miért végződött szégyenletes fiaskóval. Számunkra elég annyi, hogy 1919 abban különbözött 1815-től, hogy a békecsinálók itt is meghirdettek egy elvet, de az elvet nem volt erejük alkalmazni is." (Uo. 259.) Nem titkoltan ezeket a bibói gondolatokat igyekszem eszmetörténeti kontextusba helyezni, és kimutatni, hogy milyen összetett és ezért milyen fáradságos az önrendelkezési elv érvényesítése.

gai mellett szállunk síkra – mondja –, de éppen őket tesszük tönkre, akár csak úgy, hogy az esetlegesen újraéledő német imperializmusnak szolgáltatjuk ki őket. Világos, hogy a bolsevikok ideológiai hasznot húznak majd abból, ha támogatjuk törekvésüket az egységes Oroszország fenntartására, de – szól a tragikusan hamisnak bizonyult jóslat – úgysem maradnak sokáig hatalomban, a demokratikus erők félresöprik őket.

A szocialista érzelmű John Spargo *Russia as an American Problem*[2] című, nagy hatású könyvében úgy érvel, hogy Oroszország szétdarabolása a bolsevikokkal szemben álló és többséginek feltételezett, demokratikus erők gyengülésével járna. A nép a bolsevikok mellett sorakozna föl, és evvel elenyészne egy egységes, demokratikus Oroszország – tragikusan valódinak vélt – perspektívája. A történeti hűség kedvéért pedig jegyezzük meg, hogy voltak olyanok is, mint például Colonel House, akik Oroszország szétdarabolásával idejekorán meg akarták volna fékezni egy óriási területen húzódó, autokratikus hagyományban gazdag ország szükségképpen föléledő nagyhatalmi ambícióit.

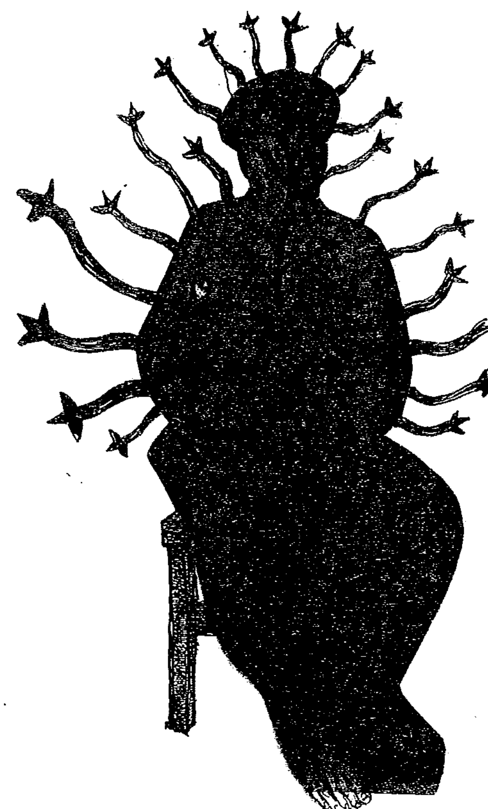
S maga Wilson elnök is szentül meg volt győződve, hogy Oroszország népeinek nemzeti önrendelkezéshez való jogát csak azt követően érdemes fölvetni, hogy a „nagy orosz nép egy általa megválasztott [demokratikus] kormányon keresztül kifejezheti magát”[3].

A demokratikus és a nemzeti elv belső feszültsége azonban mindvégig jelen van az önrendelkezés fogalmában.

Már Wilson elnöknek a nevezetes „győztes nélküli béke”-beszéde 1917. január 22-én – ami egy utolsó, az események által hamar időszerűtlenné tett kísérlet volt arra, hogy az Egyesült Államokat egy bizonytalan kimenetelű háborútól az elnök távol tartsa – teljesen elmosta a határokat a demokratikus és a nemzeti elv között. Biztosítja a szenátust, hogy a jövendő (örök, más szóval hosszú ideig stabil) békének egy olyan meggyökeresedett amerikai értéken kell nyugodnia, mint amilyen a „kormányzottak beleegyezésén nyugvó kormányzat”. Kicsit előbb viszont Lengyelország szuverenitásának példáján illusztrálja, hogy a lengyeleknek jár a függetlenség, a kormányzottak érzéseitől idegen uralom alóli felszabadulás. (De – veti ellen Lloyd George valamivel később, 1919 márciusában – nem jár nekik föltétlenül a nagyszámú – több mint kétmillió – német fölötti uralom, mert soha nem igazolták önkormányzati – értsd: demokratikus – képességeiket[4]).

Wilson nagy beszéde egy másik, filozofikusabb interpretációra, arra az egyébként minden háborúra igaz és revansba torkolló igazságra épül, hogy a vesztes nem fogja örökre elfogadni a vereséget, tehát mind a győztes, mind pedig a legyőzött fél státuszának kihirdetését messzi ívben el kellene kerülni, hiszen mindkét helyzet ingatag és átfordítható. (Erre a helyzetre Franciaország 1871-es veresége és 1918-as győzelme közvetlen illusztrációként szolgál.) Ez azt is sugallja, hogy a háborúban elesettekre úgy kell gondolnunk, mint egyszerű hullákra, és óvakodnunk kell attól, hogy úgy tekintsünk rájuk, mint valamilyen nemes cél érdekében önmagukat feláldozó, eszméket megtestesítő hősi halottakra. Azonban ez a zseniálisan cinikus felismerés, ami meg akarja mutatni, hogy mennyire fölösleges akár egy emberéletet is kioltani a háborúban, igen messze áll a lövészárkok látványától, ahol az egyszerű hulla sem olyan egyszerű, másfelől a háborút meg nem tapasztalt következő nemzedék azon érzületétől, hogy márpedig annak a véráldozatnak kell hogy valamilyen értelme legyen, s ez az „értelem” kézenfekvően a nemzet jövőjének formáját fogja magára ölteni, és a megfenekedett nacionalizmusnak szolgáltat majd muníciót.

Mint ahogy már korábban volt alkalmam erről az 1914-et felidéző *Ex Symposion*ban írni, Wilson elnök világmegváltó hite a presbiteriánus szülői házban alakul ki, s a felvilágosodásban gyökerezik, szoros rokonságot mutatva Immanuel Kant liberális „örök béke”-tervezetével. A nemzetközi béke csak akkor lehet „örök”, azaz tartós, ha „respublikák” (Kant), Wilson átköltésében: demokratikus berendezkedésű államok kötik egymással, nem csak azért, mert képesek a racionális megegyezésre (Kant: ezer ördög is meg-

egyezésre juthat, amennyiben az ördögök észszerűen gondolkodó lények), hanem azért is, mert a polgár autonómiáját a legteljesebb mértékben szavatolják, és az ügyek nyilvános vitatásának lehetőségeit megteremtik, ami éppen a megegyezés előföltétele. Woodrow Wilson a 14 pont megfogalmazását megelőzően, még egyetemi emberként, igen sokszor beszélt a „self-government”-ről, az „önkormányzatról”, mint a demokrácia kvintesszenciájáról.

De mit is jelentett egészen pontosan az „önmagunk kormányzata” a wilsoni szóhasználatban? Meglehetősen sok mindent.

1894. július 2–4. között kelt előadásvázlataiban az „önmagunk kormányzata” egy bizonyos jól rendezett személyiségnek a sajátja, aki összeszedettsége, visszafogottsága, egyenessége révén éri el a maximális szabadságot[5].

Az „önmagunk kormányzata” az intézményesült „önkormányzatban” teljesedik ki, ami viszont az angol-amerikai politikai szabadság biztosítéka. Hangsúlyozottan az angol-amerikai mintáról van szó, ahol a hatalmi ágak szétválasztása, a törvényhozás és az igazságszolgáltatás függetlensége még nem volna elegendő a politikai szabadság érvényesüléséhez, ami végül azon múlik, hogy a közösségek képesek önmaguk ügyeit közvetlenül, állami beavatkozás nélkül intézni. Ezzel szemben állnak a kontinentális (európai) politikai rendszerek, „állam-kormányzatok”, melyekre az a jellemző, hogy az állam törekszik arra, hogy a legapróbb részletekig beavatkozzék a polgárok életébe, hiszen előzőleg magára vállalta, hogy intézze az állampolgárok ügyeit[6].

Ez az ellentét úgy egyszerűsödik Wilson fejében, hogy vannak (a haladás csúcsán álló) angolok és amerikaiak, mint önkormányzó társadalmak, és az „állam-kormányzat” társadalmai, melyeket az (állami) erő (és erőszak) tart össze. Az első világháború Wilson szemében az előbbi Jó és az utóbbi Gonosz végső összecsapása, amit nem is átall kifejezni az olaszokhoz intézet üzenetében (1918. május 23-án, az olaszok hadba lépésének harmadik évfordulóján).

A párizsi béketárgyalások kontextusában az angol-amerikai „self-government” még nyelvi értelemben is csak kényszeredetten volt közelíthető a szövetséges olasz-francia politikai hagyományhoz. Kicsit hosszabban

2 Forgotten Books, 2015 [1920].

3 Woodrow Wilson levele David Lloyd George-nak az oroszországi bolsevik forradalom harmadik évfordulóján, 1920. november 5-én.

4 „The proposal of the Polish Commission that we should place 2,100,000 Germans, under the control of a people which is of a different religion and which has never proved its capacity for stable self-government throughout its history must, in my judgment, lead sooner or later to a new war in the East of Europe.” The Papers of Woodrow Wilson Digital Edition. Charlottesville: University of Virginia Press, Rotunda, 2017.
Originally published in © 1966–1994, Princeton University Press. http://rotunda.upress.virginia.edu/founders/WILS-01-56-02-0130 (hozzáférés: 2018. aug. 13.).

5 *The Papers of Woodrow Wilson Digital Edition.* Charlottesville: University of Virginia Press, Rotunda, 2017.
Originally published in © 1966–1994, Princeton University Press. http://rotunda.upress.virginia.edu/founders/WILS-01-08-02-0346 (letöltve: 2018. aug. 13.).

6 Avval egészíthetnénk ki mindezt, hogy az angol-amerikai mintával szembeszegezett Bourbon–Bonaparte-központosítás egyaránt fenyegeti a polgár magánéletét, míg a nyilvános tér ellenőrzése az állam vezetőjének szándékaitól és szeszélyétől függően a politikai szabadságot korlátozhatja. Azonban talán még lényegesebb momentumként az angol-amerikai példában az individuum saját közösségével áll közvetlen, a közös ügyek által szervezett kapcsolatban, a francia mintát követő kontinentális Európában az egyén az állammal és implicite annak vezetőjével kerül közvetlen kapcsolatba. Lásd ehhez Franz Lieber könyvét, amelyet a Wilson által előállított egyik bibliográfia tanúsága szerint maga Woodrow Wilson is jól ismert: *On Civil Liberty and Self-Government.* Philadelphia, 1853. 320–321.

idézem a Népszövetség alapító dokumentumának második olvasata alkalmával, a Wilson elnök vezette ülésen lefolytatott beszélgetést, 1919. február 13-án, délelőtt. Előtte azonban meg kell még jegyezni, hogy ugyanezen tárgyalás délutáni szakaszában utasították el a szerződő felek a japánok Makino báró által előterjesztett javaslatát, ami a faji egyenlőségre vonatkozott, és az alapító dokumentum 21. szakasza lett volna. Ezen a délutánon a 19. századi liberalizmus mutatta meg önnön korlátait, ami éppen a haladásba vetett hitéből származott. Amennyiben van haladás, progresszió, úgy vannak a civilizációban előrébb tartó fajok, illetve lemaradók, melyek idővel azonban fölzárkózhatnak. Ezen az úton a liberális progresszivizmus teret enged az egyébként lényegétől idegen, mégis a második világháborúhoz vezető rasszizmusnak, de még fontosabb következményként az önkormányzást is magában foglaló demokratikus egyenlőségelvet tagadja meg.

Tehát íme, a „self-government" kifejezés komikumba hajló nyelvészkedésének esete a párizsi béketárgyaláson.

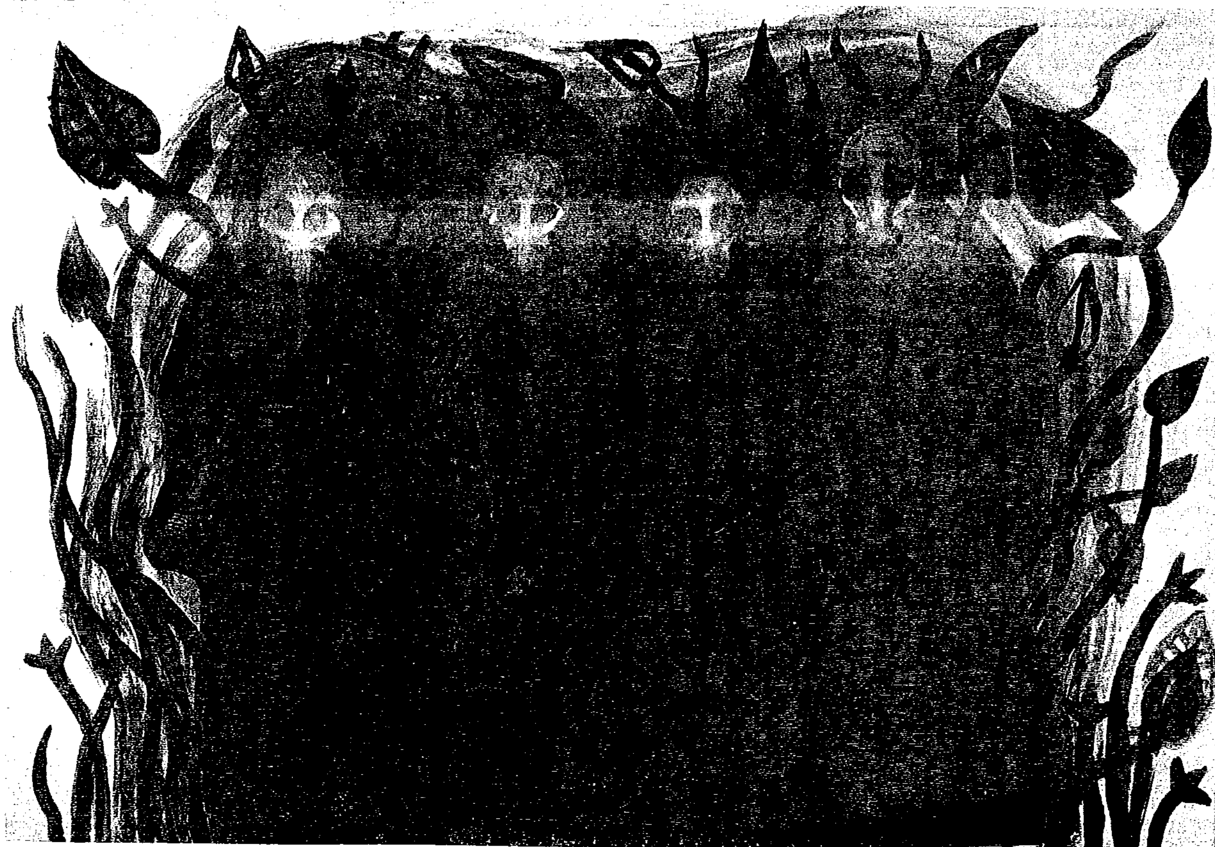
„Ezután beszélgetés következett a »pays libres« [= szabad országok] szavak jelentéséről.

Larnaud úr megjegyezte, hogy ezt a kifejezést az alkotmányjogászok olyan államok leírására használják, melyek intézményei demokratikusak vagy liberálisak. Mindenesetre egy állam belső alkotmányára vonatkoznak, és kevésbé pontosak, mint az angol »self-government«, ami rendszerint használatban van. Bármilyen francia fordítást úgy kell tehát érteni, hogy »olyan ország, melynek intézményei a politikai szabadság alapjára épülnek«.

Orlando úr egyetért Larnaud úr észrevételeivel, és azt mondja, hogy az olasz jogban a »pays libres« kifejezést ugyanúgy értik – értelme világos, és egy állam belső szabadságára vonatkozik.

Egyetértés született arról, hogy a »teljeskörűen önkormányzó ország« [fully self-governing country] a legpontosabb kifejezés. Ennek francia megfelelője a »pays de self-government total«."

Ezek után a „self-government" kifejezés a nyelvi csata helyszínén elesett. A Népszövetség alapító dokumentumának végső szövegébe a francia „pays libres" angol tükörfordítása került: a 7. paragrafusban a „free countries" szerepel.

Az angol-amerikai hagyományába zárt „self-government" teoretikus batyujával Párizsba érkező Woodrow Wilson még a demokráciát általában értő szövetséges hatalmakkal sem tudta elfogadtatni a progresszivizmus államfilozófiáját. S ha eddig nem tudta, azonnal világossá válhatott számára az is, hogy itt demokratikusnak aligha mondható monarchákkal, despotákkal és primitív brigantikkal is lesz bőven dolga, akiknek kizárólagos céljuk az egyszerű területszerzés[7]. Általánosabb megfogalmazásban, Wilson érzékelte, hogy a demokratikus elvet veszély fenyegeti, és a nemzeti elv kizárólagosságra tör. S jóllehet következetesen próbálta visszaszorítani a nyers nacionalistákat akkor, amikor a demokrácia védelmére kelt, ezt az általa csodált Leninnel versengő populista szellemben tette, amivel éppen a nacionalisták malmára hajtotta a vizet. Wilson és Lenin, messianisztikus elhivatottsággal, az ezeréves demokratikus békét hirdette, csak azzal a nem egészen lényegtelen eltéréssel, hogy míg Lenin az internacionalista proletariátustól, Wilson viszont a népi demokráciák együttműködésétől várta minden háború végének eljövetelét.

Woodrow Wilson 1917. április 2-án, a szenátus és a kongresszus együttes ülésén az Egyesült Államok hadba lépését sürgeti, és egyebek mellett a következőket mondja: „Vajon nem minden amerikai érzi úgy, hogy a jövendő világbékére irányuló reményeiknek újabb biztosítékát kínálta az a gyönyörű és szívmelengető dolog, ami az elmúlt hetekben Oroszországban történt? Oroszország, s ezt legjobb ismerői tényként kezelték, szíve mélyén mindig is demokratikus volt, gondolkodásának minden életbevágóan fontos hajlamában, azoknak az embereknek a megnyilatkozásaiban, akik bensőséges viszonyban voltak természetes ösztöneivel, az élethez való viszonyuk szokásaiban. Az a tekintélyuralom, amely politikai rendszerének csúcsát koronázta, bármilyen sok ideig tartott, és bármennyire szörnyűséges volt, ténylegesen nem volt orosz eredetű, jellegű vagy célú; és most ez az óriási, nagylelkű orosz nép lerázta magáról, és ez a nép, naiv fenségében és hatalmával, részévé vált azoknak az erőknek, melyek a világ szabadságáért, igazságosságért és békéért harcolnak. Itt van a becsület ligájának egy rátermett tagja." A meglehetősen édeskés (és az oroszokat továbbra is a háborúba édesgető), valamint a legcsekélyebb ismeretet sem tükröző beszéd elhangzása után, még ebben a hónapban, április 24-én nyílt meg az oroszországi bolsevik párt VII. kongresszusa, ami annak első nyilvános kongresszusa volt. A kongresszus vezéralakja Lenin, aki tízéves száműzetés után április elején tér vissza Oroszországba, és az „áprilisi tézisek" néven ismert beszédben fogalmazza meg a párt új irányvonalát. A kongresszus a nemzeti kérdésben a teljes nemzeti önrendelkezés jogát mondta ki, beleértve a különválás jogát is.

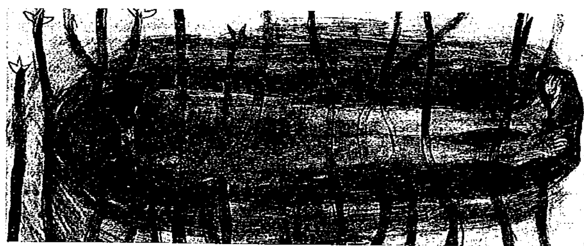
A nemzeti kérdésben Lenin megoldása az úgynevezett proletár internacionalizmus. Ennek értelmében akár a különböző nemzetek Oroszországtól való elszakadását is támogatni kell, mert ellenkező esetben a burzsoá uralkodó réteg befogja a nép jelentős részét a nacionalizmus eszméjének bűvkörébe, s részint a proletariátus forradalmi elszántságát képes leszerelni, részint saját hatalmát szilárdíthatja meg. A forradalmi osztályöntudat védelmében tehát – amennyiben a különböző nemzetek proletariátusa úgy ítéli meg – a nemzeti elszakadás elfogadható.

Lenin szemszögéből a wilsoni nemzeti önrendelkezés kihívást jelentett, hiszen avval, hogy a szuverén népakaratot nevezte meg a tartós béke alapjának, szerinte voltaképpen a szuverenitás gyakorlását kisajátító burzsoázia osztályuralmának megszilárdítását segíti elő.

Evvel szemben azonban Wilson, legalábbis kezdetben, úgy ítéli meg, hogy az Alekszandr

7 David Lloyd George fejezte ki a Négyek Tanácsának 1919. június 9-i ülésén a győztes hatalmak vezetőinek közös véleményét, amikor Eduard Beneš szlovák és Ion I. C. Brătianu román miniszterelnökről mondta: „Miután lehetetlen helyzetbe hozták magukat, most hozzánk jönnek, és azt mondják: »Segítsetek rajtunk.« Megannyi kis briganti, aki csupán területet akar lopni." (The Papers of Woodrow Wilson Digital Edition. Charlottesville: University of Virginia Press, Rotunda, 2017. Originally published in © 1966–1994, Princeton University Press. http://rotunda.upress.virginia.edu/founders/WILS-01-60-02-0180 [hozzáférés: 2018. aug. 11.].

Kerenszkij által vezetett polgári, szocialista-liberális Ideiglenes Kormány demokratizáló februári forradalmát Lenin nem csak folytatni fogja, de éppen a wilsoni népi önkormányzatot próbálja Oroszországban megvalósítani. Éppen ezért Lenin úgy tűnik föl, mint aki komoly konkurenciát jelent annak a világbékeprojektnek, amelynek Wilson kívánt apostola lenni. S csak lassan vált világossá Wilson előtt, hogy a bolsevikok véres eszközökkel kényszerítik rá uralmukat a népre, s föl kell adnia azt az illúzióját, hogy a cári önkénnyel szembeni polgári demokratikus forradalmat a bolsevikok valaha is beteljesítik. Wilson kicsit megkésett interpretációjában eredetileg az orosz nép akarta forradalmi úton visszaszerezni saját szuverenitását, de aztán útszéli banditák egy csoportja elrabolta tőle, anarchiába és éhínségbe taszítva ezzel

éppen magát a népet, amelynek a képviseletére vállalkozott.

A két vizionárius versenyéből, így utólag, azt mondhatjuk, mégis Wilson látomása került közelebb a megvalósuláshoz. Igaz, a második világháborúnak és a kilencvenes évek Balkán-háborúinak a tisztítótüze után, de ma már állíthatjuk, hogy a demokratikus nemzetek kevésbé hajlamosak egymással háborúzni, míg Lenin proletár internacionalizmusa meg sem született és rögvest elenyészett. Ennek ellenére Wilson és Lenin részint egymást fedő, részint egymást kizáró béketerve Lenin győzelmével zárult. Wilson nemzeti önrendelkezése közvetlenül azon bukott meg, hogy Wilsont – a 19. századi, nem biologicista hanem progresszív – fajelmélete megakadályozta abban, hogy az ázsiaiaknak (és afrikaiaknak) elismerje az önrendelkezéshez való jogát. Így mindenekelőtt az ázsiaiak, a gyarmatok népei Leninhez fordultak inspirációért, aki nemcsak a proletárdiktatúra „földet, kenyeret, békét" (igaz, soha meg nem valósuló) megváltását ígérte, hanem egyáltalán nem elhanyagolható módon, ráadásképpen, a nemzeti szuverenitást, a nemzeti önrendelkezést is. A demokráciának és nacionalizmusnak ellenállhatatlan koktélja volt ez számukra, míg a liberális önkormányzat és rasszista önrendelkezés egyvelege végső soron senkinek sem volt elfogadható[8].

A wilsoni javaslat tehát kétfedelű: részint önkormányzatot jelent, azt, hogy a nép önmagát kormányozza, így ez a demokrácia meghatározása; a nemzeti önrendelkezés viszont tágabban a szuverenitást jelenti, szűkebb értelemben pedig etnikailag elkülönülő népcsoportok – területi, etnikai, kulturális – autonómiáját. Az önrendelkezés „önkormányzati" (vagy „belső") értelmében – a nép maga rendelkezik kormányzati formájáról, és képes azt, mindenekelőtt a nyilvánosság erejénél fogva, ellenőrizni – kétségkívül a „mélydemokrácia" egyik meghatározását kapjuk. Azonban az önrendelkezés „nemzeti" (vagy „külső") formája sem nélkülözi a demokratikus elemet, mikor a népcsoportok autonómiájáról és az autonómiák, illetve nemzetek együttműködéséről (akár föderalizmusról) beszélünk.

A wilsoni javaslatban a „demokratikus" és a „nemzeti" látószög áttetsző fedésben van, úgy, hogy egyiken keresztül megpillantható a másik – noha mindkettő önálló körvonala itt-ott még felismerhető –, ám ez a helyzet fokozatosan átalakul 1916 – és főként a párizsi béketárgyalások – során, amikor Wilson mindinkább szembesül avval, ahogy az önrendelkezés a területrablás elsöprően népszerű hívószava lesz. Így végül a nemzeti látószög teljesen kitakarja a demokratikus látószöget.

8 Még történészi körökben is tartja magát a hiedelem, hogy a fő béketárgyalók rezidenciájaként szolgáló Hôtel du Paris egyik fiatal pincére, Ho Si Minh, akkor fordult el a wilsoni önrendelkezéstől, amikor az elnök még fogadni sem volt hajlandó őt, aki a vietnami függetlenség érdekében akart volna tárgyalni, s fordult ugyanazzal a lendülettel Lenin forradalmi bolsevizmusa felé. (Lásd például Arthur Herman, 1917: *Lenin, Wilson, and the Birth of the New World Disorder.* Harper. 2017.) A történetnek azonban inkább szimbolikus jelentése van, az „elvesztegetett wilsoni pillanat" formájában, semmint valós történelmi alapja, hiszen Ho Si Minh 1919-ben, a versailles-i tárgyalások idején, már a lenini bolsevizmus és a francia szocialisták hatása alatt állt.

Krasztev Péter

A TÖRTÉNÉSZ MESTERKEDÉSE

– a szabadnapos antropológus feljegyzéseiből –

„1830 óta ez már nem történelem, hanem politika" – szokta volt mondani egyik gimnáziumi tanárom, igen öregen, egészen ifjú koromban. Ma már nem 1830-at mondanánk, hiszen ez a forradalom szintén megvénült azóta. S nem is „politikáról" beszélnénk, hanem tisztelettudóbban „szociológiáról" vagy tapintatlanabbul „zsurnalisztikáról". De ma is sokan szívesen ismétlik el, hogy 1914 vagy 1940 óta az már nem történelem. Anélkül azonban, hogy különösebben tisztáznák egymás között e kitagadás indokait.

Marc Bloch: *A történész mestersége*

A kiváló Marc Bloch ezzel az emlékkel indítja azt az gondolatmenetét, amelyben a jelen és a múlt gubancos viszonyát igyekszik felfejteni: a mindenkori történész eljárását, melyben a jelenből kiindulva visszafelé próbálja meg felfejteni a múlt eseményeit és folyamatait, hiszen ha fordítva történne, akkor azt kockáztatná, hogy olyan jelenségek kezdetének vagy okainak keresésével vesztegetné az idejét, amelyek talán nem is léteztek.

Ez az apró történet azonban nemcsak a történész elbeszélői helyzetét próbálja egyértelművé tenni, hanem azt is, hogy a nagy megrázkódtatások, a forradalmak és a háborúk, újraíratják a múlt eseményeit, de legalábbis más perspektívákból rendezik újra a múlt felkutatott eseményeit. Bloch és legközelebbi munkatársa, Lucien Febvre, az *Annales d'histoire économique et sociale* című folyóirat alapítói számára már elkoptatott közhelynek számított, hogy a 19. század pozitivista, nagyrészt evolucionista és nemzetközpontú történelemszemlélete már rég a múlté, a történész nem „leképezi", szöveggé transzformálja az egykori eseményeket, hanem beépíti a saját jelenbeli világába mindazok számára, akik a jelenben olvasni fogják. És történészként az sem lehetett számára meglepő, hogy a későbbi korok olvasói az ő korának a dokumentumaiként (is) olvassák és értékelik majd az ő, illetve a kortársai megkerülhetetlennek szánt és tekintett műveit. Mai, posztmodernnel átöblített tudatunkkal úgy mondanánk, diskurzusokat hagytak ránk, részben a személyiségükhöz és a kor elvárásaihoz igazított konstrukciókat, vagyis – hogy szavunkat ne felejtsük – egyfajta „politikai" („szociológiai", „zsurnalisztikai") tartalmat.

Hogy háborúk, forradalmak és egyéb társadalmi kataklizmák idején tényleg hallgatnak-e a múzsák, arról nem vagyok egészen meggyőződve, de hogy a történészeknek ez semmiképp sem a szolid levéltárazgatás ideje, az szinte biztos. Bloch esete a legjobb példa erre, hiszen még a második világháború idejében megírta a francia katonai összeomlás történetét, majd 1944-ben maga is hősi halált halt a lyoni ellenállás vezetőjeként. A társadalomkutató, konkrétan egy antropológus számára, aki az emberi magatartások mögötti motivációt fürkészi, a strukturálisan azonos kérdésekre adott különböző válaszokból próbál általánosan érvényes következtetéseket levonni, a háborúk (forradalmak stb.) alatti és utáni szemléletváltások különösen termékeny terepnek tűnnek. Ráadásul rögtön adódik a fogalmi készletéből (vesszőparipa-állományból) egy kézenfekvő ellentétpár, amelynek a hatékonyságát és, mondjuk így, rugalmasságát (idomíthatóságát) ki lehet próbálni ezen a területen. A kérdés ugyanis felvethető úgy, hogy mennyire esszencialisták, illetve konstruktivisták azok a domináns vagy szemléletformáló történé-

szi attitűdök, melyek a különböző háborúk (stb.) nyomán kialakultak, és békeidőben meghatározták a múltról való (köz)gondolkodást.

Esszencia vs. konstrukció

Az esszencializmus a társadalomtudományban egyfajta szitokszó, általában azokat az evolucionista alapon gondolkodó elméket szokták ezzel illetni, akik a biológiai, faji-genetikai vagy az osztály- és egyéb társadalmi meghatározottságot áthághatatlan, eredendően determináló erőnek tekintik. Ennek legpregnánsabb megjelenési formája a 19. században wundti ihletésre megszületett romantikus „tudományág", a nemzetpszichológia vagy -karakterológia, mely szép karriert futott be a 20. század első felében Németországban és a tőle keletre eső területeken. Az esszencializmust ma már szinte senki sem vállalja fel nyíltan, ezért Ian Hacking bölcsen hanyagolná is az esszencializmus fogalmát, és helyette a jóval árnyaltabb „elkerülhetetlenség" (inevitability) kifejezést javasolja. Nehéz eldönteni, melyik nehézkesebb magyarul, de nem láttam, hogy azóta (1999 óta) ez utóbbi meghonosodott volna a társadalomtudományi szakirodalomban. Ezzel szemben Stephan Fuchs 2001-ben *Az esszencializmus ellen. A kultúra és társadalom elmélete* címen megjelentetett egy monográfiát, amelyben jelentősen kitágítja a fogalom hatókörét: „Az esszencializmus annyit tesz, hogy a dolgok azért azok, amik, mert ez a természetük, lényegük, meghatározásuk. A józan ész ebben az értelemben esszencialista, mert – a társadalomtudományok többségével, a filozófiával vagy a kognitív tudományokkal egyetemben – érvényt szerez személyeknek, ágensstruktúráknak, szellemi állapotoknak, szabad akaratnak és a többi humanista és liberális tartozéknak." Nagy reveláció nincs, de ez a merész fogalmi nyitás biztatásnak is felfogható arra nézve, hogy az esszencializmust az „elkerülhetetlenségen" és a „meghatározottságon" keresztül akár a predesztináltsághoz és a fatalizmushoz lehet közelíteni. Vagyis a történelemszemléletre vonatkoztatva: ha egy történeti munka kimondottan vagy kimondatlanul azt sugallja, hogy az előzmények célirányosan, elkerülhetetlenül (vagy akár sorsszerűen) vezetnek a jelenhez, akkor bizonyos értelemben nevezhető esszencialistának. És ez egyben a szónak a közkeletű pejoratív tartalmát is tompítja, mondhatnám: elveszi a politikai élét, hiszen nincs abban semmi előítéletes, etnocentrikus, noch dazu ördögtől való, ha valaki azt állítja: a múltbeli események sora erre vezetett, ilyenek vagyunk, vagy ilyennek kell/kellene lennünk; ide és ide tartozunk stb. Hogy az a bizonyos jelen, melyet Bloch kiindulópontnak ajánl, mennyire valós vagy vágyott, az más kérdés: hibátlan szakmai módszertannal is lehet légvárakat építeni vagy kétes következtetéseket levonni, ezen felesleges moralizálni.

Az esszencializmussal szembeállított konstruktivizmus valamivel egyszerűbb eset. A már idézett Hacking a könyve címében is – *The Social Construction of What?* (Minek is a társadalmi konstrukciója?) – érzékelteti, hogy a koncepció elég tág teret enged az ironizálásnak, s ezeket a lehetőségeket a szerző maradéktalanul ki is aknázza. A főként természettudományi konstrukciókra (genetika, kvarkok, elmezavarok stb.) kihegyezett gondolatmenet alapállítása az, hogy a konstruktivizmus a mindenkori status quóval szemben kritikus, és a konstrukcionizmus – amint ő nevezi – hat szintjét határozza meg. A legelsőn máris a történelmet találjuk, mivel ez okozza a legkevesebb fejtörést. „Valaki bemutatja X történetét, és azt állítja, hogy X egy társadalmi folyamat során konstruálódott. Miközben X távolról sem elkerülhetetlen, X a történelmi események végeredménye. A történelmi konstrukcionista kellően semmitmondóan nyilatkozhat arról, X jó-e, avagy rossz. És miben különbözik a történelmi »társadalmi« konstrukcionizmus a történelemtől? Nem sokban, esetleg hozzáállás kérdése." Megnyugtató nagyvonalúság, némileg tompítja a konstruktivista szemlélet (balos, „aktivistás") élét, politikailag semlegesebbé teszi, amivel sok magyarázkodást takarít meg későbbiekben. Csakhogy a kanadai analitikus filozófus figyelme, minden tisztánlátása ellenére, alighanem kifelejti a számításból, hogy az óvilági történészek jó része afféle „rajongó alkat", s az érzelmi involváltságból született történelmi remekművek néha sajátos konstrukciókat eredményezhetnek. Ezek a rendszerint esszencialista gondolati képződmények nemegyszer klasszifikálóvá, minősítővé, sőt sztereotipizálóvá válhatnak: gyakran a szerzői szándék ellenére politikai (szociológiai stb.) tartalommal telítődtek, emberi sorsokról, sőt háborúról és békéről hozott döntéseket befolyásoltak.

VH1

A Nagy Háború, amire Bloch is utal a mottónak használt idézetben, meghozta a maga nagy fordulatát a történelemszemléletben. A pozitivista szemléletű, nemzetközpontú, alapvetően romantikus beállítottságú történetírás helyére a regionális és összehasonlító világtörténelem került a fősodorba. Az első világháború alatt és az azt követő rendezés közben a történészek döntési helyzetben voltak; közgazdászokkal, politikusokkal, diplomatákkal és más stratégákkal ütköztették érveiket, miközben országok (nemzetek) sorsa felől döntöttek. Robert Seton-Watson angol történész maga is rajongó alkat lehetett: a Monarchiára szakosodott fiatal szakember a 20. század legelején még a magyarok nagy barátjának nevezte magát, de aztán idelátogatott 1905-ben, többször találkozott a nemzetiségek képviselőivel, aminek következtében inkább feléjük fordult a szimpátiája. A trianoni békeszerződés idejében – mint ezt Beretzky Ágnes alapos tanulmányából is megtudhatjuk – már kész rendezési tervet fogalmazott meg *Új Európa* című szaklapjában, és ekkorra már a brit propagandaminisztérium területileg illetékes osztályának igazgatója. A tanulmány tanúsága szerint, ha rajta múlt volna, a magyar határok sokkal inkább követték volna a térség etnikai összetételét, de lobbiereje mégis elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy ne kanyarítsanak ki még nagyobb, magyarok lakta területeket. Tekinthetjük cizellált angol humornak, hogy ezen előzmények után 1922-ben a londoni King's College-ben *A történész mint politikai erő Közép-Európában* címen tartott székfoglaló előadást. Ebben az ars poeticában meghirdeti a nemzeti történetírás végét és a regionális és összehasonlító történetírás kezdetét, továbbá – a pozitivista Rankéra hivatkozva – az egyes történelmek szükségszerű elhelyezését az egyetemes történelemben. Csakhogy, amint állítja: „A múlt a jövő kulcsa. Ez minden országra és minden korra igaz. De hogy a jelen legyen a kulcs a múlthoz, ez kizárólag Közép- és Dél-Európára igaz." Mi ez, ha nem tőrőlmetszett esszencializmus? Ráadásul, ha következtetése nem is, de érvelése részben még érvényes is: szerinte ezeket az új nemzeteket és államokat nagyrészt történészek hozták létre, és ezentúl nekik viselniük kell ennek ódiumát, politikai szerepet kell vállalniuk, ők kompetensek a jövő alakításában. Mindezt egy új, egyetemes történelemszemlélet jegyében képzeli, lévén egyedül ez veheti elejét az olyan világkatasztrófáknak, mint amilyen a Nagy Háború volt.

Bár Seton-Watson ezzel együtt sem számít a 20. század sokat hivatkozott történészei közé, a székfoglalójában megfogalmazott alapvetés mégis megjelenik a két világháború közötti meghatározó elmék okfejtéseiben. A történelem egyre ritkábban szól a nemzetekről és az államokról, a konkrét eseményekről és személyiségekről, hanem a folyamatokról, globális trendekről, civilizációkról, problémákról. Ebben a korszakban születik meg Norbert Elias meghatározó műve, a *Civilizáció folyamata*, ekkor írja Toynbee grandiózus *Tanulmányát a történelemről*, ebben a szellemiségben alkotnak a francia Annales-iskola kutatói. És aki civilizációról beszél, az valamilyen szinten szükségszerűen esszencialista, mert eleve predesztinált kört határoz meg, annak „elkerülhetetlenségét", hogy az ebbe tartozókat azonos ismérvek jellemzik. Ebből a csapdából csak Smuel Eisenstadt és munkatársai keveredtek ki a 20. század legvégén, amikor a „tengelycivilizációkról" és a „sokféle modernitásról" szóló elméletet dolgozták ki, melynek az ilyen értelemben vett esszencializmusból fakadó ho-

mogenizálást és általánosítást sikerült elkerülnie. Igaz, ennek hozzávetőleges megértéséhez minimum két PhD-re van szükség.

VH2

Visszatérve a két világháború közötti időszakra: Fernand Braudel, Marc Bloch és az Annales-iskola növendéke és követője, minden idők talán leglenyűgözőbb monográfiájának (*A mediterrán világ II. Fülöp korában*) szerzője, 1939-ben kezdte írni a művet, mely a földrajztól a gazdaságig és a közlekedéstől a vallásig szinte minden elképzelhető regiszterben vizsgálja a Földközi-tenger legtágabban értelmezett környékét. Eseményekre, nemzetekre szinte ki sem tér, csak folyamatok és tájak, trendek és domborzat leírását olvashatjuk két, egyenként több száz oldalas kötetben. Braudel már az első kiadáshoz írt előszóban tudomásunkra hozza rajongását, érzelmi kötődését ehhez a vidékhez, már amennyiben ezt a kisebbfajta világot egyáltalán vidéknek vagy régiónak lehet nevezni. A második kiadáshoz írt előszóban is szükségesnek tartja elmondani, hogy ha valamiben nem kételkedik, akkor az az, hogy a térség egysége, függetlenül az azt benépesítő lakosság vallási, életmódbeli és minden más eltérésétől, oszthatatlan egységként kezelhető, költőibben fogalmazva: „a török mediterráneum ugyanabban a ritmusban élt és lélegzett, mint a keresztény". Egy régebbi keltezésű, sokat idézet műben olvashattunk már olyat, hogy „a farkas és bárány együtt legelnek" (Iz 11,6.7;65,25), de azt, feltételezem, már akkor is sejteni lehetett, hogy ez az idill csak addig tart, amíg a farkas komolyabban meg nem éhezik. Nehéz szabadulni attól a gyanútól, hogy a történész külső tekintete, akarata és érzelmei hozták létre ezt az virtuális térséget, a nemzetek és vallások feletti Európa előképét, mely sorsközösségre predesztinálja a lakóit, közös világban lélegeznek együtt, és miközben a szerző a bámulatos alapossággal „megkutatott" következtetéseket rótta a fehér lapra (1939-ben kezdte írni), odakint már dúlt a második világháború, mesterét, Marc Blochot kivégezték a nácik, s a II. Fülöp korabeli eszmény következmények nélkül foszlott szerteszét, alig hagyva érdemi támpontokat a távoli utókornak.

Jugoszláv háború

S hogy a növendékek láncolata meg ne szakadjon, továbbá a sors keserű iróniája is szerephez jusson, érdemes röviden kitérni Braudel egyik legjelesebb tanítványának, Traian Stoianovichnak a példájára. Stoianovich, aki macedóniai szerbként született, de Amerikában nőtt fel, az 1980-as évek második felében látott neki a *Balkáni világok. Az első és utolsó Európa* című, szintén monumentális történelmi opusának megírásához, mely azután 1994-ben, a balkáni hagymáz kellős közepén jelent meg. A kötet címe egyfelől főhajtás a mester, Braudel előtt, másfelől viszont a térség iránti elkötelezettség, a rajongás nyílt manifesztációja. Stoianovich víziója arról szól, hogy az eredetileg az ókorban Európának nevezett terület, azaz a Balkán, nem csupán nevében az európai civilizáció bölcsője, hanem a paleolitikum óta itt fejlődött ki minden, ami az európaiságra jellemző: egyetemes balkáni kultúráról és civilizációról van szó, mely a maga sokszínűségével és változatosságával (úgy is, mint cseppben a tenger) egyfajta ideálképe Európának. Említeni is felesleges, hogy elképesztő tényanyagot dolgoz fel, nemzetek feletti, összehasonlító és problémaközpontú történelmet ír, a kulturális terek állandóságát hangsúlyozza – épp csak nem mondja ki, hogy vallási és etnikai hovatartozástól függetlenül együtt rezdül minden lélek. Nyilván nem ez az első regionális történelem, amelyet a Balkánról írtak, de az addig megjelent tanulmányok – például Barbara Jelavich magyarul is olvasható monográfiája – nem lépnek túl a nemzeti történelemírások megkövesedett sztereotípiáin, hiányzik belőlük az emocionális lendület, az időben és térben létezés különböző dimenzióit és regisztereit összehangoló globális kérdésfelvetés. Csak a régi, pozitivista beidegződésekből eredően esszencialisták, ki se mondják, mi céljuk, míg Stoianovich egy átfogó vízióba, önmagán jóval túlmutató kontextusba helyezi egy terület populációját. Csak hát igen, a háború... A jugoszláviai háború, mely a nagy opus írása közben tört ki, és ettől Stoianovich lendülete látványosan megbicsaklik. A kötet második részében az emóció túlfut a történészi objektivitáson: elkezd közvetlenül reagálni a saját korára, azonosul az egyik fél álláspontjával, relativizálja az etnikai tisztogatásokat, előhozakodik a horvátok történelmi árulásával. A különös az, hogy módszertanilag követi az előző fejezetet, csak a témákat aktualizálja: a törzsiséget, a bandaháborút például a nomádságból vezeti le; a piaci-konzumista beavatkozást történelmi dimenzióba helyezi, amiből azt a következtetést vonja le, hogy nem szabad erőltetni a kapitalista rendszert, amely semmivel se lesz jobb, mint a bukott államszocializmus, mert csak a saját mutációját hozza létre, hiszen minden átvett modell csak a vesztébe sodorja a Balkánt, az EU szerepe pedig csupán annyi, hogy garantálja a különbözőség lehetőségét. Az európai őképet vizionáló történész a megrendítő háborús események hatására politikaformáló erővé transzformálódik át, mintha csak Seton-Watson ajánlását teljesítené be. Valójában pedig az történik, hogy kordokumentummá csökevényesíti a legígéretesebben induló okfejtést a Balkánról.

Hidegháború és balkanizmus

A hidegháborúról szóló, utolsó fejezetem központi szereplője aligha lehetne más, mint Maria Todorova bolgár (amerikai) történész. 1997-ben, vagyis a jugoszláviai háború utolsó szakaszában megjelent *Imagining the Balkans* (Elképzelni a Balkánt; később, anyanyelvére, bolgárra Balkán, balkanizmus címen fordították le, ami közvetlenül rímel a könyv előképére, Edward Said *Orientalizmus*ára) az államszocializmus (globálisabb fogalmazásban: a hidegháború) idején végzett előmunkálatok eredménye, de mindenképp közvetlen reakció a világot megdöbbentő civilizációs regresszióra, mely a volt Jugoszlávia területén ment végbe. A szerző érzelmi kötődése a térséghez már az ajánlásból egyértelművé válik: szüleinek ajánlja a könyvet, akiktől megtanulta szeretni a Balkánt. És joggal teszi, hiszen édesapja, Nikolaj Todorov szintén balkanológus, az akadémia Balkán-tudományi Intézetének alapítója, állampolgári bátorságáról elég annyi, hogy a 1980-as években tiltakozott a bulgáriai etnikai törökök erőszakos bolgárosítása ellen, ráadásul 1990-ben két hónapig államelnök, azaz a Seton-Watson-féle ajánlás értelmében igazi politikai erő a térségben.

Maria Todorova alapgondolata azt, hogy a Balkánt ugyanúgy a Nyugat „tekintete" konstruálta meg, ahogy Said szerint az „Orientet", csakhogy az orientalizmussal ellentétben nem az „abszolút másikat", az európai ideálképnek a szöges ellentétét vetítette ki rá, hanem a bennünk lévő másikat konstruálta meg benne, afféle európai tudatalattit, ahová belapátolta az összes kínos, vállalhatatlan tulajdonságát. A koncepciója értelmében a Balkánnak nincs monopóliuma a barbárság felett, ezt a térséget megfigyelő és leíró történészek és zsurnaliszták politikai akarata próbálja csak így láttatni. A szerző útleírások, szépirodalmi és történeti munkák narrációit fejti fel, narratívákat szed elemeire, lenyűgöző elméleti apparátust vonultat fel, s végül nem csupán a Balkánról szóló szövegek, de az egész addigi esszencialista történetírás nekrológját fogalmazza meg: ragyogóan igazolja a politikai, esetenként romantikus-vizionárius indíttatású ideológiák konstruált jellegét, fényt derít a sanda szándékokra és önigazoló projektekre. A könyv megírásának idejében, nyilván, az aktuális jugoszláviai háború központi dilemmája, a beavatkozás–távolmaradás kérdése is felvetődik a szerzőben, s a háttérben munkálkodó hasonló érzelmi elköteleződés miatt a tisztán esszencialista Stoianovichéval összecsengő konklúzióra jut, igaz, jóval árnyaltabb megfogalmazásban. Todorova, magától értetődően, elveti ugyan Huntington akkor domináns – vállaltan civilizációalapú és esszencialista – álláspontját, és a gyakorlatban szinte alkalmazhatatlan morális-elvi feltételekhez és megfontolásokhoz kötné a külső beavatkozást a térség ügyeibe: bármilyen körmön-

fontan fogalmaz is, egyértelmű, hogy alapvetően ellenzi a beavatkozást, amennyiben az kötelezően azzal járna, hogy ráoktrojálja a térségre a kapitalista gazdasági és társadalmi modellt, a helynek a maga dinamikájához és szelleméhez igazodó saját megoldásokat szeretne látni. Esszencializmus és konstruktivizmus, módszertan és paradigmák változnak, azonban a belső szemlélő érzelmi elkötelezettsége így vagy úgy, de megtalálja az összhangzatot a végső következtetésekben; meg kell hagyni, hogy ha ezek az emocionális „rácshibák" nem jelennének meg ezekben a munkákban, akkor nem hiteles történészkedésnek, hanem ripacskodó szerepjátéknak tekintenénk.

Az tény, hogy Todorova könyvének diadalmenete után már senki sem írhat úgy a Balkánról, mint annak előtte. Egyfelől azért, mert az „elképzelt", megkonstruált Balkán koncepciója bekerült a fősodorba, egyfajta kötelező alapállás lett a térségről szóló komoly szakirodalomban. Vesna Goldsworthy *Ruritánia feltalálása. A képzelet imperializmusa,* Mark Mazower *Balkán*ról szóló, magyarul is megjelent monográfiája, a Katrin Boeckh és Sabine Rutar szerkesztésében a közelmúltban megjelent két kötetét, melyek a balkáni háborúkat nem eseményekként, hanem a maguk diskurzivitásában, az értelmezések keresztmetszetében próbálják bemutatni; Evgenia Ivanova *A Balkán: évszázadok együttélése* című monográfiája, mely a modernizálási kísérletek megrekedését vizsgálja a térségben – egytől egyig Todorova szellemiségét viselik magukon. Kiragadott példák, és távolról sem epigonokról vagy lelkes követőkről van szó, csupán annak józan belátásáról, hogy az esszencialista paradigma, mely jórészt történészi eszközökkel legitimálta az ábrándokat, végleg lehanyatlott.

Todorova másik múlhatatlan érdeme, hogy következetesen leszámolt egy illúzióval: a történelemben megvalósuló sorsítélettel, amiben annyira szerettünk volna hinni a hidegháború fokozatosan langyosodó utolsó két évtizedében. Szerzőnk ugyanis sodró eleganciával teszi helyre a közép-európai értelmiségiek (Bibó, Kundera, Miłosz) és történészek – elsősorban a hazai viszonylatban e téren alfának és ómegának tekintett Szűcs Jenő – esszencialista mítosztermelését. A valódi kifogása – mint ez várható is – nem a szakszerűen kipoentírozott tárgyi tévedéseik és ideológiai indíttatású csúsztatásaik kapcsán merül fel, sokkal inkább azt rója fel nekik, hogy abban a szerfelett nagy igyekezetükben, hogy a történelmileg vizionált régiójukat, Közép-Európát leválasszák Oroszországról, a Balkánt csak arra használják fel, hogy érzékeltessék vele a „másságot", az ellenpontot, amihez képest ők az egyetemes európai civilizáció részének tekinthetik magukat. Mintha Nyugat felé csupa azonosság és párhuzam létezne a korai középkor óta, Dél és Kelet felé pedig csupa kontraszt és ellentét. Hogy mennyire dajkamese az, hogy Közép-Európa sorsa az európaiság, azt Todorova épp ott ragadja meg, amikor kimutatja, mennyire csak a Balkánról szóló konstruált mitológiákra és általános történészi közhelyekre (barbárság) támaszkodnak ezek a szerzők, miközben átsiklanak a belső szempontú társadalomtörténeti kutatások eredményei felett. És egy hidegháborús helyzetben, amikor Európa keleti fele egységesen nem saját döntése, hanem a nagyhatalmak akaratából került az európai demokratikus civilizációval szemben álló táborba, ez a tendenciózus szétválasztás, az önfényezés a szolidaritás feladásával, a kirekesztéssel egyenértékű.

Hagyomány (tradition) és örökség (legacy): ennek a két fogalomnak a történelmi átértelmezésével próbálja meg Todorova megragadni azt, hogyan lehet – a lehetőségekhez mérten – tárgyszerűen meghatározni egy régiót. A hagyományt – nagy vonalakban – egyfajta tudatos választással hozza kapcsolatba, olyan dolgokra vonatkozik, melyekhez az emberek direkt visszanyúlnak, szándékos választás révén beépítenek a jelenükbe. A történelmi örökség – ebben az értelmezésben – az, amit az emberek akarva-akaratlan magukkal cipelnek a megelőző korokból, benne rejlik a dolgokhoz magukhoz való viszonyuk és a dolgokról alkotott képzetekhez való viszonyuk egyaránt. „Ha így tekintjük, az örökség se el nem árulja a múltat, sem nem veti magát alá az aktív beavatkozásainak. Az örökséghez lehet vehemensen viszonyulni, vagy hanyagolhatja is az utókor, de mindez csak másodlagos folyamat." És Todorova szerint ez a lényegesebb elem: ezek a belülről működő, időbeli kontinuitást biztosító mintázatok, a valóságosnak és az elképzeltnek, a tényszerűnek és a konstruáltnak az összjátéka határozhatja meg az adott területen zajló események kimenetelét, az arra adott emberi reakciókat.

Az elképzelt Balkán közvetlenül két háború, a „hideg" és a jugoszláviai élményéből táplálkozik, de a megjelenése óta eltelt két évtized tapasztalatai a benne foglalt gondolatmenet egészen más dimenzióit is feltárják. Bloch igazsága, miszerint a történelemírás már régóta politika (stb.), nem szorul felülvizsgálatra, az a tétel azonban, hogy a történészt a múlt ismerete feljogosíthatja a jelen alakítására, mindenképp megdőlt. A múlt ugyanis rendszerint egy idealista elme(re)konstrukció, s egy gondolati konstrukció nem állhat ok-okozati viszonyban a későbbi realitással. Braudel, Seton-Watson, Bibó és Szűcs Jenő történelmi keretbe foglalt ábrándképei semmiféle igazolást nem nyertek mai történelmi jelenünkben: a „mediterrán egység" nem lett a közös Európa modellje, a történészek nem teremtették meg az egységes Közép-Európát, a középkori termelési és urbanisztikai viszonyok nem eredményeztek Közép-Európában európaibb társadalmakat, mint amilyenek a jelenlegi a Balkániak. Egyedül a Norbert Elias által leírt „decivilizálódási folyamatok" figyelhetők meg a régió számos országában, de ezzel az álmok álmodói nemigen szoktak számolni, és ezek a jelenségek nem is annyira térségspecifikusak. A Todorova által bevezetett konstruktivista elméleti keretben ellenben magabiztosabban értelmezhetők, lévén ennek kevésbé körvonalazott (kategorikus és rögzített) fogalmai jóval nagyobb teret adnak az olyan esetlegességnek, mint például egy karizmatikus gazember váratlan felbukkanása vagy az időközben végbemenő technológiai és kommunikációs robbanás manipulatív hatása egy felkészületlen társadalomra.

Ezzel, persze, cseppet sem vagyunk beljebb, legfeljebb távolabb, azaz csak nagyobb rálátásunk nyílik egykori illúzióinkra.

Felhasznált és hivatkozott művek:

Beretzky Ágnes: R. W. Seton-Watson és a trianoni békeszerződés (1918–1920). In: Valóság, 2013. http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=225&lap=0

Braudel, Fernand: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. University of California Press, 1995.

Bloch, March: A történész mestersége. Bp., Osiris, 1996. Ford. Babarczy Eszter és Kosáry Domokos.

Ben-Rafael, Eliezer és Sternberg, Yitzhak: Introduction: Civilisation, Pluralism and Uniformity. In: Ben-Rafael, Eliezer és Sternberg, Yitzhak (szerk.): Comparing Modernities. Pluralism versus Homogenity. Essays in Homage to Shmuel N. Eisenstadt.

Boeckh, Katrin és Rutar, Sabine (szerk.): The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory. Palgrave Macmillan, 2016.

Boeckh, Katrin és Rutar, Sabine (szerk.): The Wars of Yesterday. The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912–13. New York, Oxford, 2018.

Elias, Norbert: A civilizáció folyamata. Budapest, Gondolat, 1987.

Fuchs, Stephan: Against Essentialism. A Theory of Culture and Society. Harward University Press, 2001.

Goldsworthy, Vesna: Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination. London: Hurst and Company, 2013.

Hacking, Ian: The Social Construction of What? Harward University Press, 1999.

Huntington, Samuel: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Budapest, Európa, 2005.

Ivanova, Evgenia: Балканите: съжителство на вековете. Изследване върху (не)състоянието на балканската модерност (A Balkán: évszázadok együttélése. A balkáni [meg nem valósult] modernitás vizsgálata). Szófia, Nov Balgarszki Universzitet, 2005.

Jelavich, Barbara: A Balkán története I–II. Osiris, Budapest, 1996.

Mazower, Mark: A Balkán. Európa, 2004.

Said, Edward W.: Orientalizmus. Európa, Budapest 2000.

Seton-Watson, Robert: The Historian a Political Force in Central Europe. An Inaugural Lecture Delivered on 22 November 1922. University of London, King's College, School of Slavonic Studies.

Stoianovich, Traian: Balkan Worlds. The First and Last Europe. NY, Routledge, 1994.

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: Ring Éva (szerk.): Helyünk Európában. II. köt. Magvető, 1986.

Todorova, Maria: Imagining the Balkans. Oxford University Press, 2005.

Toynbee, Arnold: A Study in History. Oxford University Press, 1972.

Wilhelm Droste

1918, ÉS NINCS VÉGE

Magyarország holtsávban

Úgy tűnik, Magyarország sokkal nehezebben birkózik meg az alföld gondjaival és ínségével, mint a hegyek meghódításával. Mintha mély pánik fogná el a normalitás kihívásaival szemben. Meglepően jól sikerült felpuhítani, majd végül 1989-ben legyűrni a morbid államszocializmust, ám majd harminc év óta végtelenül nehéz és nyilvánvalóan egyre nehezebb az európai demokráciák szövetségében rálelnie saját szerepére, és azt önnön boldogulására fordítania.

Személyes válságom és választott hazám válsága olyannyira nem is különbözik egymástól. Én is ismerem a normalitástól való félelmet, jobban tartok tőle, mint a legnagyobb akadályoktól és veszélyektől. 1989 óta vagyok budapesti, a búskomorság és az eufória elegyében, kíméletlenül, a test ellenében engedtem teret a lélek hangulatainak, és itt állok most egy rakás betegséggel, amit ép elmével és némi értelemmel szinte mind elkerülhettem volna. Magyarországnak is megvolt ez az esélye, de – akárcsak én – saját hibáiba beleszerelmesedve, vaktában és esztelenül egyre inkább a kívülálló szerepébe sodorta bele magát, és ami a legrosszabb: a lakosság stabil többsége végtelenül büszke erre a kívülállóságra, és vadul eltökélte, hogy tovább radikalizálódik.

Mikor ér végre véget ez a 2018-as év? Mindenütt arra utalnak a jelek, hogy a magyar történelmet száz évvel visszatekerni szándékozzák. Iszonyatos orgiában ünneplik a háborút, melynek mély nyomorúságát megérteni és elsimítani abban a világban kellene, amely napról napra minden területen egyre agresszívabban és euforikus irracionalitásban hordozza a széttörés veszélyét. Minden nemzet jogának érzi, hogy saját szerencsétlen sorsát a külvilágéval szemben favorizálja. Így aztán a saját sebek természetesen a legigazságtalanabbak, a legvéresebbek, a legmélyebbek, a legrosszabbak. Mikor fogja végre megérteni a világ, zengi ekképpen szinte mindenfelől a kórus, hogy tőlünk bocsánatot kell kérnie, régi adósságát végre megbánni és kiegyenlíteni köteles? Végzetes azonban, hogy minden nemzet – a nagyok nem kevésbé, mint a kicsik – hasonlóképpen a történelem korrigálását követeli, a világ pedig feltartóztathatatlanul menetel új háborúkba.

A panaszdal ezen versenyében Magyarország vezető szerepet vállal. Elég, ha csak néhány percre bekapcsoljuk a gleichschaltolt Kossuth rádiót. *Hősök Naptára* – napi műsor. Ebben nap mint nap, összesen 1549 háborús napon át, 2018 novemberéig egy-egy magyar hőstettet mutatnak be, csodaszép, lelkesítő katonainduló bevezetésével, mely a hallgatókat a legvígabb dicsőséges hangulatba hozza. Az emlékezést és az együttérzést természetesen minden katona megszolgálta, itt azonban ennek a szöges ellentéte történik: csakis a dicsőséges hősöket ünneplik, pedig valójában nem is rájuk gondolnak, sokkal inkább arról van szó, hogy az aktuális politika szégyentelenül felhasználja őket: ez obszcén provokáció. Hogyan lehetséges egyáltalán novemberben, 1549 hőstett és győzelem után, szembenézni a vereséggel? Hol maradnak a lövészárkokban és a sárban nyomorúságosan elpusztultak? Hol marad az ellenség fájdalma? Az értelmetlenül elesetteké? A gázban megfulladtaké? A bombazáporban szétszaggatottaké? Sürgősen szükséges lenne, hogy a mély gyász, fájdalom és együttérzés túllépjen a saját határainkon is, ehelyett csakis a saját hősöknek jár az elvakult ünneplés. Ez itt újrahangolt háborús propaganda, és semmi köze a békén való munkálkodáshoz. Itt nem emlékezés történik, hanem szisztematikus misztifikálás, és ez mindig együtt jár a régi ellenségek démonizálásával. A rádióban hallható hősnapló sajnos csak egyik példája a Magyarországon mindenütt jelen lévő, a saját történelem tisztességes és bátor emlékezete ellen folytatott hadjáratnak.

Az ország számos helyén, ahol korábban a kommunista keleti blokkhoz való tartozás jelképeként az obligát Lenin-szobor állt, ma Trianonra emlékeztetnek, az 1920-as végzetes békeszerződésre, amely a történelmi Magyarországot kisállammá tizedelte. A szomszédos szocialista államok miatt Trianon 1989-ig abszolút tabutéma volt, hiszen azok olykor, mint – például Szlovákia esetében – teljes létüket Nagy-Magyarország felszámolásának köszönhették. A tabutól a mítoszig tartó út gyakran félelmetesen rövid. Ebben az átmenetben az ellentmondások iránt belátásnak és értelemnek nincs helye. Így Magyarország jelenleg nemzeti pátosszal gyászolja az elveszett nagyságot, fővárosával, Budapesttel ugyanis az ország – a hatalmasabb Bécs függésében – a Monarchia, egy hihetetlenül színes, soknemzetiségű állam második központjának számított. Ezzel szemben ma éppen arra esküsznek, hogy Magyarország csakis és kizárólag magyar polgárok hazája. A fenyegető idegen befolyás rémképe elleni küzdelem a leghatékonyabb eszköz, amellyel a kormányzat a megfélemlített lakosságot maga mögé sorakoztatni képes. A trianoni, illetve a versailles-i békétlenség a színtiszta nacionalizmusok ijesztő erupcióján alapul, a háború katasztrófájára adott reakcióként. Ám minden nacionalizmus – természetéből adódóan – a szomszédos nacionalizmus halálos ellensége. Ezért az I. világháború békeszerződései már önmagukban hordozták a II. világháború kitörésének fő okait, mely minden nemzet nyomorúságát aztán tetemes módon fokozta. Az európai egyesülés gondolata emberi választ keres arra, hogy a nemzeti gyűlölet végzetes logikáját végre le lehessen győzni, sőt a nemzetek életösztönét az erősödő együttélésben egy igencsak lehetséges boldogulásra fordítsa. Magyarország a hidegháború vége után és az Európai Unió keleti terjeszkedésével végre minden szükséges feltétellel rendelkezik, hogy összes szomszédjával, illetve ezzel együtt és egy időben saját történelmével is tartósan kibéküljön, ha az uniót valóban szolidáris életközösségként értelmezi: az együtt fejlődés lehetőségeként, és nem hatalomstratégiai eszközként, amelynek segítségével kizárólag saját nemzeti pecsenyéjét sütögetheti. Trianon államilag forszírozott emlékezetkultúrája azonban újból visszaveti az országot a klasszikus áldozatszerepbe, ugyanabba, amelyben a Lenin-emlékművek árnyékában is állt: „Mi vagyunk a megszállás védtelen áldozatai!", „A történelem elsősorban minket alázott meg, minket bántott és fosztott meg jogainktól újra és újra." Minden nép szenved a traumáitól, Magyarország azonban ez idő tájt úgyszólván fürdik a sérelmeiben, és ezt éppenséggel nemzeti kötelező

gyakorlattá teszi. Csak az számít igazi hazafinak, aki hangjával a panaszkarba betagozódik. Aki aggályaival és kérdéseivel mindezzel szemben szkeptikusan távolságot tart, az nem igazi magyar, hanem hazájának árulója. A Trianon szó eközben mintegy a győzelem jelszavává vált, mágikus lózunggá, amely a nemzet összes elszenvedett igazságtalanságát magában foglalja, és egyben hadat üzen a világnak. A traumatikus vereségre esküsznek, hogy a nép új győzelmi mámorban lebegjen. Így azonban mély és vérző sebekként őrzik a krónikus sérüléseket, ahelyett hogy végre a gyógyításukon munkálkodnának. Egyedül az a megnyugtató, hogy Magyarország, akárcsak – Szerbiát és Ukrajnát leszámítva – mindegyik szomszédja az Európai Unió tagja, csak emiatt nem esnek olyan sebesen egymásnak, mint Jugoszlávia népei. Kijózanító és nyugtalanító viszont már maga a gondolat, hogy Európa itt semmiféle pozitív mozgósítást nem jelent, ehelyett viszont egyre inkább egy reménytelenül elaggott biztosítékdobozhoz kezd hasonlítani, amely – holott ma meg kellene vele birkóznia – az új konfliktusáramlattal gyakran nem boldogul. Nem kellene erre a biztosítékdobozra hagyatkoznunk. Legfőbb ideje a béke és biztonság új és szilárdabb garanciái után nézni.

Kétségbeesve észlelem tehát nap mint nap, hogy én magam személyesen is mennyire mélyen érintett vagyok választott hazám, Magyarország traumájában. Ha több mint negyven évvel ezelőtt elragadott az euforikus érzés, hogy Budapesten végre megtaláltam a helyet, amely mély német szétszakítottságomtól képes megváltani, úgy most idegenkedve és növekvő aggodalommal kell megtapasztalnom, hogy egyenesen védtelenül keveredtem bele a magyar katasztrófába, amelyet oly sokáig nem akartam meglátni, mert én magam is hittem a nemzeti mítoszban, hittem, hogy ez a csodálatosan titkos nyelvű, kis ország valóban viszonylag ártatlanul pusztul el újra meg újra, és ezért a világ minden együttérzését őszintén kiérdemelte. Különösen fájdalmas feladni a Magyarországba vetett abszolút hitet, ezt a vak szenvedéllyel elnyert azonosulást a megtalált haza adományával, és fájdalmas kényszerűen szembenézni az új szétszakítottsággal. Ami még ennél is több: önmagunk szétszakítottságát megélni, jó barátokat elveszíteni, ellenségképekben gondolkodni, csupa csalódás és félelem miatt az életigenléstől megfosztatni. Itt és most újra megélni a fájdalmas tapasztalatot, hogy a pánik és a gyűlölet társadalmilag összehasonlíthatatlanul könnyebben sokszorozódik és funkcionalizálódik, mint a higgadtság, a belátás és az együttérzés. Súlyosbító tényezőként adódik mindehhez, hogy Magyarország tévelygéseivel korántsem áll egyedül. Az irracionalitás és az őrjöngő önfejűség egyre népszerűbb a világon mindenütt. Magyarország most csak egyike a számos bujtogatónak, akik az ingadozó békét – nála veszedelmesebben – fenyegetik pusztulással.

Az elkövetkező évtizedek nehéz feladata lesz két, csak első pillantásra nagyon különböző kihívást egy időben uralni: a helyi önrendelkezést közel és a lehető legközvetlenebbül a helyi emberek kezébe adni, a felelősséget transzparens módon vállalni és megosztani, a lehető legtöbb hatalmat önuralommá változtatni.

Ezzel egy időben azonban azt is el kell érni, hogy a régiókat megvédjük a feltartóztathatatlan természeti erőhöz hasonlóan terjeszkedő globalizáció terrorjától, anélkül hogy közben magát a globalizációt démonizálnánk. A világ összenövése tovább folytatódik. Aki ezt meg akarja akadályozni, annak vesztett ügye van. A régióknak igazságos feltételekre van szükségük, a globalizáció rá van utalva a demokratikus kormányzásra és kontrollra, csakis így lehet az erők szerencsés együttjátékát és egyensúlyát elérni. Magyarország jelenleg mindkét területen tévelyeg. Démonizálja Brüsszelt, és misztifikálja önmagát. Mindkettő tovább élezi az ellentmondást, amit sürgősen fel kellene oldani. Nem az 1918 utáni európai és magyarországi tragikus történelmet kell tombolva revideálni, hanem a jelent kell körültekintően javítani, hogy teret és levegőt teremtsünk egy boldogabb jövőnek.

BENKŐ Gitta fordítása

Jan Urban

A CSEHSZLOVÁK ÁLOM[1]

A cseh probléma: Csehszlovákia

Hazám, Csehszlovákia, az egyetlen szellemi haza, amelyet egyáltalán a magaménak mondhattam, mindenekelőtt egy álom volt. Egy csodálatos álom az emberek között újjáépített igazságosság és egyenlőség hazájáról, amelyben az állampolgárság és a hűség az etnikai identitás és a nyelv fölötti elvekre épül. Egy olyan szédítő álom, amelyért sokan haltak meg mindkét világháborúban, a náci és kommunista haláltáborokban vagy a bitófán. Egy álom, amely viszont – sajnálatos módon – soha nem vált valóra.

Ma, száz évvel 1918 után, az egykori Csehszlovákia területe három, etnikailag meghatározott állam része teljes, illetve valós emlékezet nélkül. Vajon mi értelme volt lerombolni a Közép-Európában századokon át épített, az első világháború előtt gyorsan demokratizálódó, több nemzetből alkotott Osztrák–Magyar Monarchiát, avagy milyen hozzáadott értékkel bírt a mintaszerűen működő gazdasági, jogállami és közlekedési rendszer szétverése?

A modern, cseh nyelvű elitek, amelyek az ipari forradalomra adott válaszként sarjadtak ki, elutasították azt a képet, miszerint a történelem összefüggő egészet alkot. A „nemzetébresztők" nemzedéke céltudatosan alkotta meg az egy nemzet történelmének narratíváját, egy olyan képet alakított ki, mintha a történelmi Cseh Királyság egész területe egyetlen nyelvi egységet képezett volna. E pontatlanság ikonikus műve František Palacký *A cseh nemzet történelme Csehországban és Morvaországban* című munkája. A nemzeti „ébresztők" és „felvilágosítók" a nemzet társadalmi életét egy szűkös mezőn jelölték ki, alapvetően kulturális alapon, mint ami a feltételezett „történeti jog" és a nyelvi kizárólagosság védelmét nyújthatja, anélkül hogy megtárgyalták, illetve meghatározták volna mindezeknek a jövőre érvényesíthető, modern és széles körű értékvonatkozásait. Ennek a megközelítésnek azonban volt egy alapvető gyengéje: tudatosan kizárta a regionalitás kontextusát, holott ennek évszázadokon át pontosan az egy államban élő, többnyelvű etnikumok és kultúrák együttélése volt az alapvető értelme és célja.

A 19. század folyamán a cseh politikai önértelmezés éppenséggel külső hatásra, az újonnan egyesülő német nemzet nyomására fejlődött ki. A cseh közegben a nyelvileg meghatározott kollektív ön-központúság megerősödésével a történelmileg kialakult Osztrák–Magyar Monarchia regionalitása megszűnt az általános civilizációs és demokratikus fejlődés előnyeit és értékeit nyújtó modellként létezni. Ez az információ áramlásának és a kölcsönös megismerés terének beszűkülését eredményezte, amely kezdettől fogva és több nemzedékre kihatóan legyengítette a társadalmi, illetve politikai életet. Figyelembe véve az átlag cseh közösségek egzaltált közhangulatát, illetve a bécsi establishment pillanatnyi hajthatatlanságát, a kiegyezésre vagy bárminemű kompromisszumra nem volt semmi esély. Mindeközben a kultúra megszűnt a művelt fők emelkedettebb terének lenni, ugyanakkor egész Európában a „nemzeti érdekek" tömegpolitikájának beszűkült médiumává vált, ami szükségszerűen a nemzetek közti konfrontációt vonta maga után. Nem maradt más, mint várni a konfliktusokra.

1 A *Přítomnost* című folyóirat által kezdeményezett körkérdés témája: *A nemzet feltalálása – 100 év.* Jan Urban esszéje három részletben jelent meg.

El sem tudta képzeli senki, hogy az 1914 nyarán kitört osztrák–szerb háború egy egészen új keletű, globális jelenséggé növi ki magát, hogy az államosított gazdaságok, a teljes mobilizációk, a végrehajtó hatalom kezén összpontosuló totális hatalmak és a mindent eluraló gyűlöletpropaganda-gépezetek konfliktusává terebélyesedik. A háború mindent megváltoztatott. Az 1918-as béke a legcsekélyebb mértékben sem hozott megnyugvást – a háború folytatódott, csupán más eszközökkel. A legyőzöttek a békefeltételeket szerfelett igazságtalannak tartották, a győztes hatalmak pedig semmit sem tettek a kontinens gazdasági és társadalmi stabilitásának újrateremtése érdekében. A vereség hatására a monarchiák Oroszországban, Németországban és az osztrák–magyar államban összeomlottak, és nem parlamentáris demokráciák váltották fel őket, hanem csak további erőszakos konfliktusok, gazdasági visszaesés és autoritárius rezsimek, ami semmi jót nem hozott a demokrácia és béke megteremtése terén.

Elképzelt állam

Csehszlovákia mint állam fogalma a háború idején egy kicsiny emigrációs csoport mintegy intellektuális konstrukciójaként alakult ki (közülük csupán ketten vettek részt a politikában, bécsi parlamenti képviselőként), tekintet nélkül a környező világ számára is kiszámítható, stabil és *pozitív* politikai tartalmára: voltaképpen mint a világválság egy adott pillanatában megjelenő, nem össznemzeti konszenzuson alapuló, a társadalom által meg nem vitatott s végül felülről lefelé megvalósított képzetet kell megértenünk. Először 1915 karácsonyán kelt levelében írta Milan Rastislav Štefánik a francia miniszterelnöknek, Briand-nak: „Az Osztrák–Magyar Monarchia északi területén élő tízmillió szláv fordul segítségért a szövetséges hatalmakhoz, politikai és gazdasági felszabadulásuk kérésével." (A korra vonatkozó adatok szerint legfeljebb nyolc és fél millió cseh, szlovák, lengyel és ruszin lakosságról beszélhetünk. Az adatok átfestése az antant és az újságírók számára Štefániknak – és különösen Edvard Benešnek – bevett és tökéletes mértékben elfogadható módszernek számított.)

A szövetségesekkel folytatott tárgyalásokon a Masaryk körül tömörülő maroknyi cseh és szlovák emigráció briliáns improvizációi és hallatlan erőfeszítései során egyre inkább támaszkodhatott tárgyaló feleinek a közép-európai valóság vonatkozásában alig hihető tájékozatlanságára, csakúgy, mint Németország és a Monarchia megalázására irányuló eltökéltségükre. A radikalizálódó Masaryknak, aki egyébként kezdetben még Közép-Európa „svájci mintájú föderalizációjáról" álmodott, végül már sikerült a maga céljai szerint kiforgatnia Thomas Woodrow Wilson 1918. januári, alapvetően észszerű javaslatát, amely „az Osztrák–Magyar Monarchia nemzeteinek autonóm fejlődéséhez a kedvező feltételek megteremtését" ajánlotta. Ám végül, az első világháborút követően nem a nagyszabású béke eszméje diadalmaskodott, hanem a vesztesekkel szembeni legradikálisabb követelések taroltak. Egy ilyen zaklatott állapotban megalapítani egy teljes mértékben újonnan „kitalált" „nemzeti" államot egy sohasem létezett csehszlovák nemzet számára – amely a céltudatosan kialakított elmélet szerint a csehek és a szlovákok két ágából áll össze – legalábbis kockázatot jelentett. A csehszlovák Nemzeti Tanács [nem tévesztendő össze az 1939 után megalakult Csehszlovák Nemzeti Tanáccsal – *a ford.*] 1918. október 28-án kikiáltotta a „csehszlovák nemzet" újdonsült államát, mintha nem akarta volna észrevenni, hogy a cseh németség Cseh- és Morvaország lakosságának kerek 33 százalékát, a magyarok Szlovákiában 22 százalékát, Kárpátalján 17 százalékát tették ki. Sietős volt a dolguk, és nyomást gyakorolt rájuk az is, hogy egy héttel korábban a cseh országok német küldöttei – hivatkozva Thomas Woodrow Wilson 14 pontjára és a nemzetek önrendelkezési jogára – kikiáltották a Német Ausztria Köztársaságot, amely négy cseh- és morvaországi „szudéta kantont" is magába foglalt. A győztes hatalmak természetesen nem fogadták el az ilyen irányú követeléseket, ugyanakkor mindenben kedveztek a csehszlovák állam tervének.

Mindenekelőtt Tomáš Garrigue Masaryk, az új állam elnöke volt tisztában az új állam ellentmondásosságával. Nyomban az emigrációból való visszatérése utáni napon, 1918. december 22-én beszédet tartott (kisebb részét szlovák nyelven) a prágai Várban *A Nemzetgyűlés küldetése* címmel, amelyben említést tett „német honfitársainkról" is. Ugyanakkor az ország egysége jottányi engedmény nélkül „mint közös hazánk" szerepelt beszédében. „Az amerikai köztársaság inkább vállalta a polgárháborút, semmint hogy elszakadni engedte volna a Délt. Mi sem fogjuk megengedni a vegyes északunk elszakadását. A valódi demokratikus önrendelkezés kiépítésével adott a megfelelő eszközünk a nemzetiségi kérdések megoldására." Másnap meglátogatta a Német Színházat, ahol szintúgy a „közös hazánkról" beszélt. Ám alig pár hónappal később, 1919 márciusában, a Legfelső Bíróság már úgy ítélkezett, hogy „a nemzetállamnak jogában áll érvényre juttatnia nemzeti karakterét, amivel szemben a kisebbségek nem követelhetik, hogy nemzeti és különösen nyelvi tekintetben teljeskörűen és alapvető értelemben a csehszlovák nemzet egyenrangú tagjának tartassanak". Tehát valójában a béke megőrzésének, illetve az újabb konfliktusok lehetőségének szemszögéből nézve Csehszlovákia megjelenésével további etnikai konfliktusok lehetősége nyílt meg.

Csehszlovákia mint cseh probléma

Amikor Hubert Gordon Schauer 1886-ban rákérdezett a cseh nemzeti politika értelmére („Két kérdésünk van"), kifejtette, hogy „az erkölcsi hivatás tudata nélkül nemzet nem lehetséges", és feltette a kérdést: „Vajon mi volna a mi feladatunk az emberiség történelmében?" Hasonlóképpen „morális kérdésként" tette mérlegre a cseh kérdést utóbb Tomáš Garrigue Masaryk is. Kevésbé filozofikus módon, ám annál elnagyoltabban és naivabb módon kezelték a kérdést a széles körben népszerű cseh pánszlávizmus képviselői, illetve az orosz imperializmus idealizálói.

Ilyen légkörben és mintegy felülről alapították meg Csehszlovákiát, mint egy „elképzelt" államot, amely valamennyi szomszédja és saját lakossága legalább felének akarata ellenére jött létre. Németország, Ausztria vagy Magyarország egy pillanatig sem érezte úgy, hogy ez a megoldás noha fájdalmas, mégis demokratikus és igazságos megoldás volna, amely mintegy megvalósítja „az Osztrák–Magyar Monarchia északi részein élő tízmilliós szláv lakosság" emancipációs törekvéseit. A jelzett országok inkább úgy érzékelték, hogy Csehszlovákia pusztán a nagyhatalmak és elsősorban Franciaország által kikényszerített eszköz, amely így mintegy francia csendőrként ellenőrizheti a Közép-Európára rákényszerített és igazságtalan béke megvalósítását. Ezt az érzést erősítette már az olasz, majd francia hadvezetés és tanácsadók jelenléte Szlovákiában és Kárpátalján a magyar katonai egységek és intézmények kiszorítása során. Ezután Franciaország átvette az új csehszlovák hadsereg, annak vezérkara és a katonai akadémia kiépítése fölötti ellenőrzést. Lengyelországnak szintén gondot okozott, hogy bizalmat építsen ki az új állam iránt, amely egy rövid „hétnapos" háborúval igyekezett a Těšín körül meghúzandó új határ kérdését s ezzel egy jelentékeny terület hovatartozását „megoldani", amely állam ugyanakkor elvágta a létfontosságú utánpótlási vonalakat Varsó felé, amikor a lengyel területeket bolsevik katonai támadás érte. Az új állam területének egy részét, ahol a többséget több mint félezer éve német ajkú cseh lakosság alkotta, amely elutasította Csehszlovákia egyoldalú kikiáltását, végül több tucat halálos áldozatot követelő katonai beavatkozással kellett pacifikálni. A földreform, amelynek során az állam kezére játszották az addigi egyházi vagy nagybirtokosi tulajdonban álló földeket, szándékosan egyenlőtlen elbánásban részesítette a csehszlovákiai németeket és magyarokat. Ráadásul a négy szomszédos ország egyike sem nézhette lelkesen az új állam egyértelmű és nyílt franciabarát politikáját, amelyet a külügyminiszter Edvard Beneš képviselt. Beneš személyes elkötelezettsége, hiperaktivitása, a négy külön békeszerződést előkészítő tárgyalásain tanúsított elszántsága, hogy a vesztesekre nézve

megalázó és megsemmisítő „versailles-i békerendszert" tető alá hozza, majd szerepe a Népszövetségben, továbbá a hasonló irányú törekvése, hogy a kisantant gazdasági és katonai rendszeréből kiszorítsa Ausztriát és Magyarországot, újból és újból meggyőzhette a szomszédokat, hogy az új állam mily kevéssé hajlandó a valódi jószomszédságra és békére. Beneš, aki hónapokat töltött külföldön diplomáciai úton és tárgyalásokon, többnyire nem tartotta szükségesnek, hogy akár csak elégséges szinten is tájékoztassa tevékenységéről a szomszédos államokat.

Beneš egész pályafutása alatt képtelen volt felfogni, hogy nem kizárólag a nagyhatalmak döntésein, avagy diktátumain múlik minden. Bármit tett, mindent alárendelt saját, gyakran elhibázott geopolitikai elképzeléseinek, miközben eszébe sem jutott, hogy Csehszlovákiának mint önálló régiónak a fejlődéséről valamiféle konzisztens képet mutasson fel. A háború utáni stratégiája teljes mértékben az Egyesült Államok részvétele nélkül paralizált Népszövetségre épült. Nem csoda, hogy ez a stratégia alig tizenhét év múltán, 1935-ben csődöt mondott.

Nagy-Britannia után Franciaország is feladta, hogy Közép-Európában fenntartsa a Németországgal szembeni hatalmi ellensúlyt, és egyaránt ugyanazt a fatális politikát választották, nevezetesen, hogy lecsillapítsák Hitler terjeszkedési vágyát. A kisantant szétesett. Kiderült, hogy Csehszlovákia csak a „szebb időkre" alkalmas fogalomként szolgált. Beneš kísérlete, hogy az eladdig védnöki Franciaország szerepét nyíltan átruházza a Szovjetunióra, már csak a kétségbeesett tanácstalanság megnyilvánulása volt. Ebből a szempontból a müncheni egyezmény, valamint Csehszlovákia ezt követő első szétesése mindössze az 1920-as és 30-as évek európai kollektív biztonsági rendszere kidolgozatlanságának és végül nyílt feladásának volt a tragikus, ám teljes mértékben logikus következménye. Márpedig e biztonsági rendszer nélkül Csehszlovákiának semmi esélye nem volt a fennmaradásra. A müncheni egyezményt pusztán mint a „Nyugat árulását" emlegetni nem éppen pontos és nem is tisztességes. Ennek ellenére Csehszlovákiának mint a „csehszlovák nemzetnek", majd a második világháború után mint a „csehek és szlovákok" kiváltságos nemzetállamának a hamis képzete a mai napig használatos. Végül az „elképzelt köztársaság" területén Németországgal egyetemben Lengyelország és Magyarország is osztozott 1938–39 folyamán – Szlovákiával bezárólag, ahol 1939 elején egyetlen olyan politikai párt sem akadt, amelyik a „csehszlovák nemzet" államának fenntartására óhajtott volna erőfeszítést tenni. A nagyhatalmak érdeklődése másfelé fordult, így a cseh környezetben okafogyottá vált a nemzet morális erejéről – és egyáltalán, a demokráciáról – beszélni. Alig néhány hét telt el München után, és a cseh politikai elit nagy része meg volt győződve arról, hogy a „cseh nemzet" fejlődése szempontjából a totalitárius vezér elve valójában előnyösebb.

Létezett-e az önálló Csehszlovákia alternatívája?

Az első világháború végén minden bizonnyal volt esély Közép-Európa föderalizációjára az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén akár nemzeti kantonok, akár az újonnan alakult államok szövetsége formájában. Maga Masaryk is fontolgatta a „svájci mintájú" decentralizált államszövetséget, gyenge belső határokkal és az államközösséget szolgáló regionális munkamegosztással, amelyben a hadsereg helyett polgári milíciákat állítanának fel, ami alkalmas lett volna a közép-európai etnikai viszonyok törékeny viszonyainak kezelésére. Alapvetően csak az utolsó fél évszázadban kibontakozó alkotmányos fejlődés pozitív vonalát kellett volna folytatni, amely egyébként pragmatikusan követte az amerikai alkotmányos republikanizmus modernizációs mintázatát. Figyelemre méltó, hogy a fennálló osztrák–magyar alkotmányos monarchia logikus és legbiztonságosabb modernizációs változatát gyakorlatilag senki sem vette komolyan. Természetesen akadtak történészek, mint például Jozef Pekář, akik külön tekintettel a cseh példára figyelmeztettek az elhamarkodott nemzetállami törekvések veszélyeire, de még ezek a hangok is belevesztek a „háromszáz éves leigázottság" patetikus hajtogatásába.

Közép-Európában az újonnan alakult, nemzeti alapon meghatározott államok teljes mértékben igazolták a legerősebb félelmeket is. Az etnicitásnak az állampolgárság és a jogállam elvei fölé helyezése elkerülhetetlenné teszi a határ- és területvitákat, valamint az etnikai konfliktusokat. Az etnikai kö-

zösségek puszta összessége valamiféle közös nevező keresése nélkül azt eredményezi, hogy a kisebbségek bármilyen körülmények között veszélyeztetve vagy igazságtalanul képviseltnek érzik magukat. Mindezek nyomán elkerülhetetlenné válnak a konfliktusok, és elindul a „megtisztítás" végeérhetetlen folyamata is. Az állam és a társadalom immár nem is állhat fenn az ellenség képzete nélkül. A konfliktus bárminemű képzelt ellenséggel és a „nemzet" megtisztítása a söpredéktől, annak kártékony hatásától, a jogállamiság fölé rendelt, etnikai ethosszal telített állam ideológiájává vált. Közép-Európában már maga az „egy etnikum, egy állam" fogalmának az elfogadása a később győzelemre jutó totalitárius ideológia kezdetét jelentette; tudniillik mihelyt elfogadták az etnikai tisztogatást mint igazolható elvet a „munkahelyi nyugalom" vagy akár a „történelmi igazságosság" jegyében, önálló elvből évtizedekre az államépítés eszköztárának részévé vált, és végül már nem is az ideológiát és ennek indokolását, hanem immár pusztán magát a tisztogatás folyamatát volt hivatott szolgálni.

Nem egyszerűen Csehszlovákia 1938–39-es széteséséről van szó: ne feledkezzünk meg a csehszlovákiai zsidóság, pontosabban a München utáni cseh és szlovák zsidó honfitársak megmentésével kapcsolatban tapasztalt vonakodásról, a csehországi németség genocid formákat öltő elűzéséről, a Szudéta-határvidék mérnöki pontossággal végrehajtott etnikai betelepítéséről, és felidézhetjük az 1945 utáni szavazatvásárlásokat, a demokrácia hiányát és a cenzúrát a Harmadik Köztársaság egész ideje alatt, több száz ember kivégzését és ezrek kilakoltatását, amivel felkészítették a társadalmat az osztálygyűlölet felszítására, a kommunista tisztogatások antiszemitizmusára, az 50-es évek pereire. Hasonlóképpen írhatjuk le a 40-es és a 60-as évekbeli lengyelországi antiszemita kampányokat, Csehszlovákia és Jugoszlávia széthullását, s végeredményben a magyar miniszterelnök, Orbán Viktor irredentizmusának gyökereit a lengyel–magyar határ megújításának ábrándjával, avagy a második legerősebb magyarországi párt, a Jobbik propagandáját, amely száz évvel az első világháború után – tekintet nélkül az időközben újradefiniált nemzetközi jogra és az európai határok megváltoztathatatlansága végett megkötött szerződésekre – nyíltan is az önálló Szlovákia felszámolását követeli.

A csehszlovák politika kudarca és reménye

Csehszlovák politika mint az új állam belpolitikája valójában soha nem létezett, mivel ez is a cseh politikai elit politikája volt, amely azt sajátjának tekintette attól a pillanattól, mihelyt a „kitalált állam" a nagyhatalmak

segítségével és Bécs megalázása révén váratlanul óriási területi nyereségeket tudhatott magáénak. Az európai perspektívában gondolkodó Tomáš Garrigue Masaryk úgy álmodta, és azt remélte, hogy ötven év békés fejlődés elegendő lesz a közös állam valóban demokratikus és nem nemzeti politikájának megvalósítására, ugyanakkor nem hunyt szemet a kőkemény valóság fölött. 1919 októberében így fogalmazott Vavro Šrobárnak írt levelében: „A mi Szlovákiánk nem hagy nyugodtan aludni. A csehek és szlovákok mégiscsak oly idegenek..."

Az igazság az, hogy a cseh nemzeti program kimerült Ausztria megszűnésének, illetve a nemzet formailag önálló államának megalapítása pillanatában. Így Csehszlovákia a cseh nemzeti program és identitás kulcselemévé vált. Pontosan ezért a cseh társadalom, illetve képviselete soha nem is tudta megérteni a szlovák, a német vagy a magyar kisebbség aspirációit, akik nem azonosulhattak ezzel az állammal addig, amíg nem érezhették magukat valóban és otthonosan, ám elsősorban egyenjogú államalkotó polgárként elfogadottnak. Minderre azonban soha nem került sor.

A Csehszlovákia és a szomszédos országok közötti feszültségben a németek, a magyarok és a lengyelek két malomkő, tudniillik új hazájuk és a határon túl élő nemzeti többség közé kerültek. A szlovák társadalom más alakot öltött. Történelmében először szakadt el a Magyar Királyságtól, az új államban viszont rendkívül gyors modernizáción, valóban csodálatra méltó fejlődésen ment át az iskolázottság és a művelődés terén. Az új államalkotó identitás elfogadása – ami Csehszlovákia mint egy politikai nemzet elfogadását is jelentette – az ország leghatékonyabb és legszervezettebb politikai erejébe, az ultrakonzervatív katolikus klérus rendkívül erős pozíciójába és befolyásába ütközött. Noha az önálló államiságot elégedettséggel, ugyanakkor Csehszlovákia politikai eszméjét mint valami cseh ateista agressziót fogadták, amellyel szemben nyíltan fel kell lépni. Ezért is kerestek támogatást előbb Rómában, majd utóbb, logikus módon, a hitleri Németországnál.

A szlovák politikai népi mozgalomnak (*„politické luďáctví"*) nem volt pozitív alternatívája sem Csehszlovákiával, sem a demokratikus renddel szemben. Így sodródott egyre szélsőségesebb ellenzéki pozícióba, és elkerülhetetlenül csúszott a fasizmus, illetve a Lengyelország és a Szovjetunió elleni háborús részvétel felé, és végül addig, hogy zsidók tízezreit barbár és keresztényidegen módon adják el, hogy a náci haláltáborokba küldjék őket. Hasonlóan extrém, irracionális és csehellenes motivációval bírt az a szélsőséges szlovák fasizmusra adott reakció is, amelynek jegyében a Kommunista Pártban a Gustáv Husák körül csoportosulók kezdeményezték Szlovákia csatlakozását – a Szovjetunióhoz. A bárminemű erkölcstelen és fasiszta, ám mégis önálló államiság igézete a háború után mintegy lekerült a napirendről, ám megmaradt a szlovák politika mintegy vezérmotívumaként egészen Csehszlovákia 1992-ben bekövetkezett végleges szétzúzásáig, illetve önmegsemmisítéséig.

Csehszlovákia képtelen volt fennmaradni mint nemzeteinek puszta összessége. Még ha az első világháború végén megfogant is az álom arról, hogy több nemzet együtt élhet egy közös demokratikus térben, a második világháború végén a hasonló gondolatok képviselőit egyenesen az állam ellenségének tekintették. A csehszlovákiai németek *„kilikvidálása"*, amelyet Edvard Beneš nyíltan hirdetett, már régen előkészített és a hadsereg által aprólékosan végrehajtott etnikai tisztogatás volt. Hasonló művelet terve létezett a szlovákiai magyarság vonatkozásában is, ám ennek kivitelezését a Szovjetunió parancsára le kellett állítani. Kárpátalja erőszakos elszakítását és a Szovjetunióhoz csatolását a cseh kormány tagjai még csak nem is tárgyalták. 1945-ben Csehszlovákia már egy pusztán két nemzetből álló, proto-totalitárius vazallus állam státuszát öltötte, amelyben az állampolgári jog úgy olvadt el, mint a tavaszi hó.

Noha – amint hangsúlyozták – az állampolgári és egyéni jognak Csehszlovákia fennállásának kezdetétől alapvető értéknek kellett volna lennie, ez soha nem épült be a nemzeti elvek közé. A kommunista rendszer évtizedei után, amely a viszonyok problémamentességét és a problémák nemlétét színlelte, az emberek többsége valójában már nem is foglalkozott mindezzel. Csehszlovákia háború utáni történetének bizonyára legdemokratikusabb és legnyitottabb gondolkodói környezetében – a 70-es és a 80-as évek totalitarizmusellenes disszidens köreiben – sem merült fel. Az emberi és polgári jogok ethoszában a nemzeti identitás kérdései megoldatlanok maradtak, a nemzeti viszonyokat, tévesen, már régen meghaladottnak, illetve nemlétezőnek tekintették. S noha a Charta '77 kiadta a szlovákiai magyar kisebbség helyzetéről szóló közismert jelentését, soha nem érezte szükségét, hogy a szlovák–cseh viszonyokat szemügyre vegye. A disszidens kör egyszerűen nem értette a „szlovák kérdést" – már csak azért sem, mert önmagát sem csehnek, hanem csehszlováknak tekintette. És ugyanez a vakfolt jellemezte az 1989 novembere utáni politika első generációját is.

A reményről

Ha hiba csúszik a tervbe már a megvalósítás kezdetén, annak azután bármilyen körülmények között visszavonhatatlan következményei lesznek. Csehszlovákia mint álom meglepően erős volt, és kétségkívül demokratizáló ethosszal bírt – ám mégsem elegendő mértékben ahhoz, hogy az adott rövid időkereten belül állampolgárai számára mint előnyösebbet, gazdagabbat és biztonságosabbat tudja elfogadtatni. Radikális demokráciát hirdettek, viszont abban a kérdésben, hogy az állampolgárság elvét a nemzeti elv fölé helyezzék, mégsem voltak elég radikálisak. Több mint tíz éven át a demokrácia méltán csodált modellje volt az egyre brutálisabb és totalitarizálódó közép-európai nacionalizmusok környezetében. Ma már természetesen nincs értelme a történelem menetén, a Csehszlovák Köztársaság létrejöttén spekulálni. A nemzetállam republikánus eszméje maradéktalanul győzedelmeskedett, és csak kevesen teszik fel a kérdést, hogy vajon az alkotmányos monarchia legalábbis szimbolikus formájú megtartása 1918-ban nem lett volna emberibb, demokratikusabb és igazságosabb megoldás mindenki számára. S vajon nem nyújtott volna-e nagyobb esélyt a béke megőrzésére?

A 18. század közepén Selmecbánya fölött, a vulkanikus Scharfenberg éles csúcsán egy cseh származású jezsuita szerzetes, František Serafin Perger egy csodálatos kálváriát építtetett, három egymásra épülő templomot és tizenhét kisebb kápolnát a keresztúton. A hegyoldal azonban, amely a táj fölé magasodik, egy protestáns hitvallású család birtoka volt. A jezsuita szerzetes kezdetben nem óhajtotta megmondani, mi célból készül megvásárolni a különben terméketlen földet. Végül azonban mégis kénytelen volt elárulni valós szándékát. Friedenlieben úr (azaz békeszerető, *„mír milujíci"* – milyen szépen hangzik a kifejezés cseh nyelven) válasza ma már a tájhoz tartozó legenda: „Ilyen célra bizony el nem adom. Inkább ajánlom a katolikus egyháznak, az egy igaz Isten tiszteletére és hűségünk zálogaként." Elég volt kezet adni rá.

A templomok és a kápolnák a megépítésük idején szobrokkal voltak díszítve, s minden jelenetet német, magyar és szlovák nyelven is megneveztek. A kálváriát vandálok semmisítették meg a kommunizmus és a posztkommunizmus idején. A barbárok legutóbb 2004-ben pusztítottak. Jelenleg a szobrokat és a táblaképeket múzeumban tárolják, az egész terület rekonstrukció alatt áll, a kiadásokat többnyire magánadakozásból fedezik. A kálvárián, amikor ott jártunk, szlovák, lengyel és német szavakat hallottunk, láttunk magyarországi motorosokat is. Amikor visszatértünk, egy kisportolt fiatalembert láttunk, rövid, terepszín nadrágban állt, izmos vádliján a fasiszta szlovák állam tetovált szimbólumai, amelyek fölött a háborús rablóvezér, Šaňo Macha a Hlinka-gárda uniformisában, mintegy a bandája előtt. Ecce homo. Friedenlieben úr a 18. században képes volt elfeledni a hitvallások különbözőségeit és ellentéteit. Elsősorban ember volt – és csak azután protestáns. A csehszlovák álom talán elnyerte volna a tetszését.

PATÓ Attila fordítása

Józsa Márta

FAHONVÉD

Jó tél volt, szánkával lehetett járni a városban. A hólé kevéssé szürkítette a ráncos ruhákat, a fagyos lepedő tapintása mint gyűrődő papíré, kellemetlen, de morzsolni csábít. Éjszaka még nedves volt és izzadt, hajnalban történt meg. A papot s a doktort rögtön követte a teknő, lúgos víz, öblítés, lúgos víz, öblítés, kékítő, keményítő, lisztből főzött keményítő. Most csikorognak a jégszilánkok a gyűrődésekben, kemény élt vasalt a vászonra a kötél. Alkonyatkor beszedve már nedvesedik a benti melegben, ráncosodik, szelídül kiengedtében, gőzöl a vasaló, práholni nem is kell, estére már recseghet az ágyon. Az udvar jobb sarka üres lesz, onnan hiányzik majd a téli mosás. A hó nem olvad, a lugas venyigéi se pattannak többet a fagyban, alább a sufni mélyén hagyott hideg párában deresednek a rozsdás szögek, vásott rongydarabok. Kedd van, talán karácsony.

Kedd volt akkor is, amikor az apját elvitték katonának. Nem is kellett előtte tanulnia semmit, kiképzésre nem vették a fáradságot, jött a rendelet, és estére meg is jöttek a katonák: az ablak alatt ordítoztak, ütötték az ablakot, menni kellett. Négy gyerek maradt az anyjukkal. Nem emlékszik pontosan, most már a tizennégyet töltötte, de akkor csak tíz volt.

Kedden is érkezett haza. Addig eltelt valahogy az idő, nem messze laktak a vágóhídtól, az meg ott volt rögtön a baromvásártér mellett, az állomás is közel volt, mindig lehetett valamit kezdeni. Reggelente az anyja bepakolt puliszkát s savanyú ugorkát egy kis lábasba, azzal indult el, tennivaló mindig akadt a vásárban: vizet hordott az állatoknak, cserébe kapott egy csupor tejet. Az állomásra érkezett a tűzifa a hegyekből, vödörnyi faforgácsot kapott, ha segített kirámolni a vonatokat. A parkettgyár tulajdonosának felesége is adott néhány fillért, ha gyomlált a zöldségágyásban, s egyszer egy járókelőtől kapott egy egész koronát. Igaz, háborús papírkorona, de akkor is, legalább egy kis lisztet s zsírt tudott venni az anyja. A vágóhíd is elég jól fizetett, a bendőket kellett mosni a Szamosban. Télen csákánnyal vágtak bele léket, volt egy kicsi fejszéje, amelyiket elbírta, s úgy, boldogult nagyszerűen addig is, ameddig meg nem jöttek Rennerék.

Múlt héten szólt a szomszéd, hogy délután jön a katonavonat, lehet, hogy azon jön haza az apjuk. Meg is jött, egy egész hátizsák cibakkal, gyorsan szétosztotta a gyerekeknek, katonai kétszersült, olyasmi volt, az anyjának még egy szép kötényt is hozott. Jó, hogy a szánkát is kivitték az állomásra: hogy is gondolták, hogy anélkül haza tudják vinni az apjukat, a zubbonya csupa rászáradt vér, a szeme beverve, alig ismerték meg.

1918. december 17-én, kedden jó tél volt, dr. Haller Gusztáv polgármester lovas szánnal ment be a hivatalába. A Deák Ferenc utcában szokása szerint vetett egy pillantást a Kárpátok őrére, a helyiek úgy hívják: a fahonvéd. Ütöttek-e belé elég új szeget a haza szent érdekében, s persze a hadiárvák s hadiözvegyek megsegítésére az adományozók. Volt még elég hely a fából faragott subán az adományszögeknek, maga se tudja, azért adják-e, hogy hosszabb, vagy hogy rövidebb legyen a háború. A népfölkelő magyar parasztot képzelte oda a szobrász, amint a tél keserves hideg napjaiban puskával kezében őrt áll a magyar határ felett. A szoboralak rendes katonasapkája alól hósapka látszik, megjelenítendő, hogyan védekeznek a katonák a tél borzalmai ellen. A mellénél, a suba szegélyének találkozásánál a fahonvéd bronzba kapaszkodó kezei ágaskodnak ki, és egymásra hajolva tartják erősen a Mannlicher fegyvert – valahogy így tudósítottak a szobor leleplezéséről 1915 nyarán a lapok. Az első szeget ő ütötte a faszoborba, a jelkép megváltásának céljára a szakbizottság száz koronát szavazott meg. Tollastul megettem volna a kalpagom – mormolta magában –, ha valaki akkor azt mondja: még három évig tart a háború. És hol van még, és mi van hol még? Többet vártam tőled – szemrehányóan nézett a fahonvédra –, ha így folytatod, nem adok egy évet, s lerombolnak a románok. A románok.

Akikről a nyáron még azt hittem, végleg megszabadulunk tőlük. Most meg mi van? A magyar, román és szász nemzeti tanács, a megyei tanács, a polgári, a munkás- és katonatanács. Ennyi alakult most Kolozsvárt. És alig ötvenezer embert tudtak verbuválni, ennyien jöttek, hogy elmondják: nem akarnak Románia lenni! A románok persze kétszer annyian voltak, igaz, nem is állította meg senki a nagygyűlésre induló különvonataikat. De persze mindegyiknek van valami mentő terve, mindegyik tud valamit, ha mást nem, a legújabb hadipletykát. Azokból mondjuk nincs is hiány mostanság. Azt mondják, már nem csak a falusi gárdák indultak meg, a hadsereg is átlépte a Marost. Pedig már az is elképesztő gondolat volt, azt mondják, abban már meg is egyeztek Károlyiék, hogy ott legyen a határ. Ami nem más, mint a front, hogy pontosak legyünk. Mindennap máshová kerül a határ.

Aznap, amikor az apja megérkezett, nem ment be Rennerékhez dolgozni. A cipőboltban is teljes volt a tanácstalanság, fogalmuk sem volt, hogy egy zsidó családnak a hétféle tanács közül mégis melyikben a helye, ki fogja őket képviselni, vesz-e még valaki cipőt, vagy marad a katonabakancs az állandó viselet. Igaz, a kifutólánynak a vigasztaláson kívül sok dolga nem lett volna: hetek óta nem volt már cipőkiszállítás. Mégis bejárt. Két éve dolgozott ott, még jó a hócipője is. Amikor beállt, a zsidóné elvitte az Uránia melletti üzletbe, és tetőtől talpig felöltöztette. Hócipőt adott rá, harisnyát, ruhát, télikabátot, sapkát, kesztyűt. Megpróbálta megköszönni, de a zsidóné azt mondta: ne köszönje, ő megfázott, beteg kifutólánnyal nem tud dolgoztatni. Jó volt, megtalálta a számítását, ameddig még rendes háború volt: annyit keresett, hogy vasárnaponként ki tudott vinni egy szép kenyérszeletet a Deák Ferenc utcába. Még az ősz elején is megtartották ott a piacot, a fahonvéd mellett volt egy bódé, abban egy tordai ember flekkent, sült kolbászt, hurkát árult, mindig megengedte, hogy belemártsa a kenyeret a sült zsírba. Ha jó kedve volt, még egy darab savanyút is adott, káposztacikát, azt úgysem vitték. Nagyon szeretett volna egy szöget verni a fahonvédba ő is, hátha hazahozná az apját, de hát szöget kiváltani nem volt pénze, másmilyennel meg nem akarta megmocskolni, isten őrizz. Most pedig már az ő javára is verhet valaki egy szöget, hadiárva lesz, gondolja, gyakorolja a szót, cibakot mártogat az apjának, vízbe, tejet vagy tejfölt nem sikerült szerezni, pedig azt de szereti, szegény nem bírja lenyelni a vizes cibakot. Az anyja elindult a jégen a Szamoson túlra, hátha talál valamelyik háznál egy tyúkot, s ha találna, azt magára kötözné a bekecs alá, s úgy hozná át, hogy észre ne vegyék, s nem is vennék észre tán, milyen érték

van nála. Végül szerencsésen hazaérkezett az anyja egy darab hasára kötözött szalonnával, de az apja már nem éri meg. Igaz, a szalonnával nem sokra mentek volna, tyúk pedig nem akadt, holott attól remélték, hogy erőre kap, egy jó tyúklevestől. A Küküllő mentén verbuvált parasztcsapatok verték meg pár napja. Inkább a belső vérzések, nem a váll-lövése vitte el, bár a sebláz is hozzájárult a gyengeséghez, mondta a doktor, régi kliense, sokszor vitt ki a lánykáinak cipőt a házhoz, a tisztviselőtelepen laktak, elég messze, a régi ismeretség miatt jött el hozzájuk ebben a nagy hidegben, amikor lovas szánt is alig találni. Mossa le a sebet húggyal, javasolta neki a doktor, úgy csinálják a lövészárokban is, azt mondják, akkor nem üszkösödik. Nem tudta mire vélni, húggyal? Azt azért mégsem. Egy hétig húzta az apja, ne aggódj, lányom, mondta, a katona a pillanat varázsgömbjében él, s az meg is óvott engem soksok pillanatban a négy év alatt. Négy év alatt mindennap életben kellett maradni, ezt nem lehet az örökkévalóságig folytatni. Jó, hogy legalább még láttalak benneteket. Karácsony reggelére már halott volt, azonnal kimosta az ágyneműt, ne lássa az anyja azt a sok szenynyet, vért, szart, gennyet és húgyot, amivel az a hét járt. Ez a háború már sohasem lesz a régi, mondta magában, miközben bevitte az ágyneműt, és keresgélni kezdett, hátha talál egy kis forgácsot a kályhába. Kijárási tilalom volt, késő estére az anyja mégis hazaért valahogy a szalonnával, gyakorlott túlélő volt. Nem kellett megmondani neki, hogy már késő, tudta magától. Ki is mostál már, mondta elismerően. A zászlókat tépik éppen – mutatott az utca felé –, a katonákat is keresik, verik. Részegek. Szötrejászkö rumunia máre, zsosz ku unguri, ilyeneket mondanak. Menj a paphoz, beszélj vele, temetni csak lehet tán még napvilág.

Dr. Haller Gusztáv polgármester hajnalban indult, gyalog ment ki a tolmáccsal a Feleki-tetőre. Nem volt éppen nyugodt, és ennek nem csak az volt az oka, hogy általában egy városvezetőtől nem várható el higgadtság, ha éppen át kell adnia a hatalmat. Két napja még a főtéren szónokolt, biztos volt benne, hogy híre ment a kétségbeesett kapálózásnak: nem fogadják el a gyulafehérvári nagygyűlés határozatát, nem lesznek Románia. A dandártábornokot várta. Aznap éjjel bent maradt a hivatalban, még működött a posta, telefonon jelentették, hogy délelőtt tíz körül érkezik a sereg: négyezer főnyi katonára, hetven tisztre, két ütegre számítottak, hegyivadászok is voltak köztük, úgy döntött: jobb a békesség, meghallgatja a feltételeket, megnyugtatja őket. Még szerencse, hogy karácsony van, ilyenkor csendes a város. Kijárási tilalom estétől hajnalig, a színház és a mozik játszhatnak, a dalcsarnokokat és pálinkaméréseket be kell zárni – sorolta az ukázt a dandártábornok, Budapest felé ne induljon senki, várjanak, ameddig minden kialakul. A polgármester kissé megnyugodott: talán nem akar ő sem felfordulást. A hatóságok egyelőre tegyék a dolgukat, ha kell, sokat bizonyára nem kell, elvégre maguknál karácsony van. Nálunk az van, igen, mondta a polgármester. Mire visszaért a hivatalába, már nem működött a telefon, a csapatok legelőször a postára mentek be. A tisztek és a kolozsvári román polgári elit a New Yorkban ünnepelt, az esemény zökkenőmentes volt, nem okozott gondot kétszáz fős lakoma előteremtése. A küldöttek összeadhatták, Gyulafehér óta több mint három hét telt el, annyi idő alatt meg lehet szervezni egy lakomát.

A temetés után elővette a szalonnát. Hadiözvegy vagyok, mondta, a gyerekeim hadiárvák. Egy újságba volt csomagolva a szalonna, *Keleti Újság* a címe, azt írja, ez az első száma. A címlapon ez állt: *Fehér zászlóval állunk előtted, Ismeretlen Végzet*... Hogy lenne az ismeretlen. Hanem kellene valami ételt szerezni, mostanában nemigen lesz piac. Azt mondják, nem jöhet be többé a városba, aki nem itt lakik. Valamit ki kell találnunk, mondta a lányának, a háborút már ismerjük. Ezt, ami itt van most, hát ezt még nem. Azt mondják, ilyen lesz a béke. Holnap átugrasz Rennerékhez, és nézd meg azt is, jönnek-e az állomásra vonatok. Katonáéktól is hátha lehet szerezni valamit. Ne gondolkozz, ne kérdezz, majd megüljük a háborút, ha megtoroltuk a békét.

BÉKEHOLNAP

nehezen olvasható rossz szöveg

amikor én kicsi voltam nem volt első világháború csak második. mert nem voltak amikor én kicsi voltam csak fasiszták voltak meg szovjetek. nem mondta nekem senki mert kicsi voltam és minek is mondta volna hogy az első világháború volt az első de akkor még nem úgy hívták amikor volt. úgy hívták hogy lombhullásra majd visszatérnek illetve kutya szerbia meg éljen ferencjóska mert jó császár meg király is magyar király és az jóhogy. na amikor tényleg kicsi voltam erről annyit nem hallottam hogy mukk. a forradalomról ami nem is abban az évben volt mint az első világháború hanem hatvanhat évvel korábban arról hallottam mert petőfi nagy költő volt és az iskolában kellett a nagy költőkről tanulni mert forradalmárok is voltak a költők és viszont. álltam meztelenül a lavórban ami a vécére volt téve és én is a vécére voltam téve és szavaltam a petőfi verset amit én írtam. nem írtam a jó királyról aki vérbe fojtotta a magyar történelmet meg a tizenhárom aradi vértanút mert a vándor petőfi érdekesebb volt akit tép a vihar és szalad az anyukájához aki nem mama mint majd a józsef attilánál. visszatérve az első világháborúra amiről fogalmam sem volt mert az én rokonaim a másodikban tűntek el bár ez utóbbiról sem volt fogalmam sem annyit mondhatok hogy nem emlékszem mert őszirózsás volt a forradalom és dicsőséges volt a százharminchárom nap. volt honvédelmi nap és anyák napja és voltak forradalmi ifjúsági napok is ahol jól összemosták a fehéret meg a színeset a vörössel és pont olyan lett mint a novemberi avar amiben nem volt sem battonya sem nemesmedves.

szarbarna.

a novemberi negyedike sem volt amikor kicsi voltam mert amikor még kisebb voltam akkor még akasztott a ferencjóska. vagy az nem az volt? az akasztás legyen akasztás! igen most már emlékszem ezt nem az őcsászári fenség mondta hanem a csermák. volt azért itt változatosság éppen elég nem kell azért mindjárt visszaszaladni az első világháborús vaskályhához. ha például az én rokonaim hamarabb születnek akkor két háborúban is eltűnhetnek. ahogy az ő rokonaik például eltűntek az elsőben maguk pedig a másodikban. ez a világháborús munkamegosztás. igazán hálásak lehetünk érte mindazoknak akik a háborús projekt alapú történelemnek szavaztak bizalmat. hogyan is mondta montecuccoli vagy montaigne vagy metternich? a második világháború az első világháború folytatása más eszközökkel. visszatérve arra hogy kicsi vagyok állok a melegvízben és petőfit szavalok. visszatérve arra hogy mindig melegvízben fürödhettem jól is laktam mindig mert a vörösök legyőzték a fehéreket a fasisztákat legyőzték a szovjetek mi pedig felszabadultan fürödtünk és ettünk. én legalábbis biztosan tudom hogy így volt. még akkor is ha most megint a fehérek győztek és én keresztény vagyok és magyar és aláírást gyűjtök mert ismerem a titkos záradékot. hogy száz év után majd vissza kell adni az elcsatolt területeket. és mindjárt elmúlik a száz év és mindjárt visszaadják. a trianon palotán is magyar zászló leng majd székely zászlóval és szentkoronával. ady endre meg be lesz tiltva végre. mert az is benne van a titkos záradékban hogy elég a vad zilahi bolondból. ifjúságmegrontásilag értve mert én is voltam kicsi és én se szeretném kitenni magam annak az adynak. mindjárt száz éve tehát. mindjárt száz éve és vége. mindjárt száz éve. mindjárt száz. mindjárt. vége. (balogjózsika)

Barna Róbert versei

HELYETTEM

helyettem legyen itt
egy olyan alany
aki a nyelvtanból jött elő
ő beszéljen arról
ami éppen itt megy
vagyis ő mondja el hogy
az már nem nyelvelés
hanem nyalás

jó ha Ön is figyel arra
amit a nyelvtan leír
szóval ha esetleg ír
az a jó ha elfogadja az alapigét
és ennek az igének él
és mint nyelvhasználó
vigyáz a nyelvére

a forró témákat kerüli
itt a szép kiejtés a lényeg
és ha azt írják elő hogy
ejtsünk ki valakit
mit tehetnénk?
mindenki nem maradhat meg

szóval mondjuk azt hogy ő
jöjjön a harmadik személy
hiszen ő nagyobb távolságból
tekint a nyelvre
és nem érdekli az sem hogy
most az rózsaszín
vagy éppen valami betegség miatt
píros fehér és zöld esetleg

A BE NEM TELJESÍTETT

a be nem teljesített
ami nem őrződik meg
majd a feledésben
új alakra vált

akár akarja akár nem
valaki jól jár vele
míg azt ami elveszett
a kibeszélés sem védi meg

minden csak vonatkozás
minden csak viszonylagos
a sikeres és a tanácstalan
egyaránt menthetetlen

LÁTSZATLÉT

az enyém is látszatlét
nevezzük kölcsönlétezésnek
a közönségem egy tükörkép
hisz csak egy bohóc vagyok
aki a saját előadásán
röhög

LEKÉSTEM

olyan mintha lettem volna
de valahogy lekéstem
a megvalósulást

néha ugyan magamhoz térek
és úgy viselkedem
mint akárki más

és néha mintha tényleg lennék
persze hajtok arra, hogy ne legyek

tudván hogy aki lesz
az már régen nincs meg
az már régen elveszett

Bárdos Deák Ágnes

ŐSZIRÓZSÁS NAGYAPÁIM

Mi a tematika, kérdem a szerkesztőt, mire ő, hogy 1918. Sirály. Őszirózsás? Mehet? Hadd írjam meg akkor én mint egyszerű valaki, aki érintett. Szorít a határidő, nekifutok. Nem pitypang, megírom.

Így indult az Ex Sympó-s történet, az őszirózsás meg három emberöltővel ezelőtt, de igazából azóta tart, mióta világ a világ, mióta a Föld kiváltságosai háborúznak, a maguk javára.

Úgyhogy mindenki meséje ez, őszirózsástul, forradalmastul, nagypapástul, déd- és üknagyapástul, túl, túl, messze túl.

Ha szegénynek születsz, kilátástalanul szegénynek, a fiad most és mindörökké megy a vágóhídra a kiváltságosok kiváltságainak védelmében, amit ők úgy beceznek: haza.

Ideje volt annak a forradalomnak, ideje a bakák, a szegények lázadásának, ideje volt (lett volna, lenne) a kiváltságosok elzavarásának. Szabotázsnak, sztrájknak.

Mindkét nagyapám harcolt a Nagy Háborúban, neked VH1 a továbbiakban, kedves olvasó, ha nem harcolt sehol a nagyapád, egyik se. Ami valójában jó. És mindenkinek jár, na! Járna mindenkinek, parasztnak, proletárnak, cselédnek, hogy a nagyapja ne harcoljon semmiféle háborúban.

Az apai nagyapám szegény parasztgyerekként jött a világra. *Tizenötben,* így mondta, a gorlicei áttörést sebesülés nélkül megúszta. Ő a második háborút is megjárta, azt már nem nevezték áhítattal sehogy, csak simán másodiknak.

Ha Tisza István szamuráj lett volna, nem kerül sor a meggyilkolására, de csak egy magyar gróf volt, aki a piszkos munkát másra hagyta. Miután mindent meggondolt, és mindent megfontolt, osztott, szorzott, és hozzácsapta azt a kupicányi további kiontásra váró vért az eltelt évszázadok, évezredek csilliárd hektónyi vérontásához.

Anyai nagyapám az Isonzónál kapott golyót, a behatolás nyomát a bajusz jótékonyan takarta, de az arcán, a szeme alatt egy hüvelykkel, ahol a lövedék csontot nem érve távozott, mindig kiütközött a borosta alól a sebhely. „Jászkunsági gyerek vagyok, Jászkunságban születtem, kiskoromtól nagykoromig benne felnevelődtem", dünnyögte nagyapám, a konyhai ajtófélfán lógó szíjon huzigálva a beretvát. Suszterként dolgozott egész életében, tizennégy évesen inasként került fel, valójában Jászapátiból, Budapestre.

Tizenkilencben, így mondta, látta Horthyt fehér lovon bevonulni a fővárosba. *Negyvenegyben,* mondta, így mondta, és mondta és mondta, behívták még egy körre a Délvidék visszacsatolásakor.

Vér szerinti anyai nagyapámat a két háború közt a tuberkulózis vitte el, ahogy a hét árvával magára maradt nagyanyámat is, miután elsőszülött fia, a leendő családfenntartó huszonegy évesen eltűnt a Don-kanyarban. Gyuszkó, így hívták sosem látott nagybátyámat, úgy pusztult el, mint a lovak. Senki se temette el. Nagyanyám a bánatba halt volna bele, ha a tébécé nem viszi el.

Tizennyolcban, apám apjának meséje így mondja, miután összeomlottak az arcvonalak, összeomlott a hit, amit a bakák a tisztjeikbe vetettek, a fiaihoz hűtlen haza is lejátszott, csak a család maradt, csak a remény, hogy befeküdhetnek, kiszolgált bakák, a saját ágyukba.

Olaszországba tartva, csoportos buszúton, elhúztunk a sziklás, köves folyóvölgy mélyén idényjelleggel aprócska patakként épphogy csörgedezni látszó Isonzó mellett többször is. Ott, ahol a különféle hazák nevében egymást gyilkolták a katonák. Ahol tizenkilenc éves nagyapám golyót kapott.

Apai nagyapám, aki a Nagy Háborút sebesülés nélkül megúszta, majd három évtizeddel később, már többgyerekes családfenntartóként, ismét Galíciában harcolt. Onnan szereltek le comblövéssel. Az ő számára ott ért véget a háború, mondanám, ha nem a faluján át menekülnek a németek, nyomukban az oroszokkal, románokkal, három nyelven káromkodva, lovakat és élelmet zabrálva, lányokat, asszonyokat erőszakolva.

Ezt a nagyapámat, a gorlicei áttörés bakáját, az első magyar köztársaság bukása után nem sokkal, három hónapra lecsukták, mert fogatot akart szerezni a menekülő vöröskatonáknak.

Ezt a nagyapámat az első magyar köztársaság bukása után a „haza" jelentette fel a „haza" nevében – az egyszerűség kedvéért egy szomszéd, aki szomszédja volt annak a szomszédnak, aki *negyvennégyben,* így mondom, a faluból elhurcolt két zsidó család egyikének a házába beköltözött.

Prežihov Voranc

DOBERDÓ

– részlet –

Pont abban a pillanatban, amikor mindenki ösztönösen meggörbítette a gerincét, a sort vezető irányt változtatott; először jobbra fordultak, majd balra leereszkedtek egy lejtőn, és minden várakozás ellenében fölcsendült Rode hangja:

– Helyben vagyunk!

Ekkor megpillantottunk a domboldalon egy hosszúkás, sötét árnyékot. Egyszerű, a lejtőbe bevágott menedék volt, rövid tetővel, amelyről nedves sátorlapok lógtak alá, egészen a földig. A sor élén levők félrehajtották a lapokat, a lábuknak ismerős volt a nedves szalma. Fekhelyek? Igen, fekhelyek...

Az első fölismerés kellemetlenül érintett mindenkit. Hiszen ez nem egy biztonságos fedezék! De már föl is bukkant a következő gondolat: nem lőnek erre! És, végtére is, a parancsnokság tudja, hova küldi őket.

– Fekvés, alvás!

Az elkínzott testek ledőltek a rothadó szalmára, és a menedék hamarosan ismét csöndes volt, mintha üres lenne. Szinte azonnal pirkadni kezdett keleten.

III.

Mintha szándékos lett volna, már előző este megérkezett a parancs.

– Előre!

Az ellenség, amely teljes huszonnégy órán át erős ágyútűzzel lőtte a Monarchia csapatainak első vonalát, a legerősebbel, amelyet az ideig az isonzói front megtapasztalt, biztos lévén benne, hogy az első sorokban egy egér se maradhatott életben, támadásba lendítette a gyalogságát. Ugyanakkor, amikor a gyalogság elindult, ágyútűz vágta el az első sorokat a hátvédek soraitól, hogy megakadályozza az utánpótlást. Még a menedéket rejtő mélyedésbe is folyamatosan, több órája hullottak a lövedékek. Szerencsére az ellenség ezen a szakaszon túl messzire célzott, nem sokkal ugyan, épp a völgy szélességével. Oda, a völgy túloldalára ontotta az ekrazitgránátokat néhány nagy kaliberű üteg. A zászlóalj már több órája volt tanúja a gránáttűznek. Az ágyúzástól szenvedő agytekervényekben csak egyetlen gondolat bukkant föl, újra meg újra: mi lesz, ha rövidebbre veszik a távot?

És valóban, estefelé észrevették, hogy az ellenség ütegei kezdenek eltérni az eredeti céliránytól. A széles tűztölcsér közeledett a völgyhöz, lassan, minden újabb lövéssel, már amennyire a lövéseket el lehetett választani egymástól. A kő- és vastörmelékzápor minden percben egyre közelebbi területet terített be.

Held másodszor fordult oda a sarkán gubbasztó szomszédjához:

– Nos, Pekol, mit szólsz ehhez?

Na hiszen, a megfelelő emberhez szólt. Pekol nem volt ijedős, nem ismerte a félelmet. Most azonban már órák óta hallgatagon gubbasztott a nedves sziklának dőlve, maga elé bámulva, mintha eszét vesztette volna. Az agya nem tudta befogadni azt, ami a szeme előtt lejátszódott. Egyet tudott biztosan, hogy az előttük süvítő-csattogó erővel szemben lehetetlen bármi védekezés. Csak az segített volna, ha beássák magukat a földbe, isten tudja, hová. Folyamatosan bömbölt fölöttük valami undorító hang. Minden visszhang rövid volt, fölsikoltó fütty, de ezekből a fütytyökből annyi volt, hogy egyetlen hosszú, halálos szélrohammá álltak össze.

Pekol a második kérdésre se válaszolt. Helyette Held bal oldali szomszédja, a cigány Maroš szólalt meg.

– Mi a fenét lehet erre mondani…

A hangja olyan volt, hogy Held már nem is kérdezett semmit, hisz a válaszban benne volt az, amit ő maga is egész este sejtett.

A tetőn ismét nehéz kőzápor kopogott, a leghangosabb azon az estén. Oldalról érkezett, onnan érezték gyanúsan rengeni a földet. Csattanó hang hallatszott a tetőről lógó nedves sátorlap felől, mintha valami súlyos, lomha tárgy csapódott volna neki a vastag vászonnak. Majd zörögve lehullott a köves talajra. Rainer, aki ott guggolt a fal mellett, ösztönösen odanyúlt, és egy csúnyán összeroncsolódott vasdarabot tartott a kezében.

– Mit találtál? – kérdezte gépiesen Amun.

Rainer egy hang nélkül a kezébe nyomta a vasdarabot. Kézről kézre adták. Amikor Petrika odanyújtotta Popovičnak, az félrehúzta a sátorlapot, és kihajította a szörnyeteget a menedékből, hogy csak úgy csattant. Magában mindenki egyetértett ezzel, úgy érezték, mintha valaki egy kígyót dobott volna ki a fekhelyekről.

Végül Rode hangja zökkentette ki őket a tompa halálvárásból. Indulás. Egymás után álltak föl a fekhelyekről. A menedékből hajlott hátú katonák hosszú, sötét sora kígyózott elő, az alakok a mélyedésből a fennsík felé igyekeztek. Az emberek szeme csak az alacsony, gránátszabdalta látóhatárt észlelte. A területet egyenletes erővel lőtte a tüzérség. Ennek ellenére a parancs úgy szólt, hogy a fönnsíkon át kell vágni. Élve vagy halva, ezt ugyan nem mondta senki, de magától értetődő volt.

A sor ott húzódott a fönnsíkon, a ledöntött kőkerítések között, egyik mélyedésből a másikba bukva alá. A parancs szerint vigyázni kellett, hogy el ne veszítsék egymással a kapcsolatot, de ez a parancs ebben a pillanatban fölösleges volt, mert mindenki tudta, hogy ha elveszíti a kapcsolatot az előtte haladó elvtárssal, az a biztos halált jelenti. Mit tehetne itt egyedül az ember? Noha mindenki tudta, hogy az út, amelyre küldik őket, a halálba vezet, mindenki csak a magányos haláltól tartott azon a tűzzel lyuggatott kőmezőn.

A sor ott kanyargott a fönnsíkon, amelybe bele-belecsapódtak a gránátok, és ahova folyamatosan fröcsköltek a szertecsapódó repeszek. Az elhagyott falu romjai mellett elmenni volt a legrosszabb. Hogy milyen lehetett valaha, azt nem lehetett kivenni, már csak néhány fal állt ellen a gránáttűznek. Azt a falut a tüzérség különösen erősen lőtte. Ezért próbálták meg megkerülni. Hosszan feküdtek az alacsony fal mögött, amely valaha az utat határolta. Onnan egymástól nagyobb távolságot hagyva, rohanva ereszkedtek le az út túloldalára. Amikor a veszélyes részt a hátuk mögött hagyták, föllélegeztek. Arra, lejjebb, állítólag már nem lőtt annyira a tüzérség. Aztán jobb felé fordulva ereszkedtek le valami lejtőn. Közvetlenül előttük föltűnt az első frontvonal. Aknák, rakéták és világító lövedékek tüzei lángoltak föl, és az éjszakát fényes nappallá változtatták. Már fölszállt a köd, ezért az előrehaladás kellemetlenné vált. Pedig haladni kellett, előre, mert ott valahol, előttük, a frontvonal itt-ott szakadozni kezdett.

– Földre! Tűz…

Elölről érkezett a figyelmeztetés, szájról szájra. Igen. Az ember a fülével, de nem csak a fülével, minden porcikájával hallotta a feje fölött alacsonyan elfütyülő hangot. Ezek már a *legyek*… Az első vonal már nincs messze. A puskalövéseket ugyan nem hallani, de a *legyek* csípnek mindenkit. Valami kitartóan és mérgezően kerepel. Ezek a *darazsak*, a gépfegyverek, amelyeket hallani, amikor egy-egy pillanatra elhallgatnak a *kacsák*. Úgy érezték, már egy örökkévalóság óta mennek át a fönnsíkon, és hogy már tucatnyi kilométert megtettek. Valójában a táv, amelyet maguk mögött hagytak, elhanyagolható volt.

Az első sorokból ismét üzenet érkezett.

– Még egy kicsi, és a lövészárokban leszünk. Ott már jobb lesz…

Jobb? És minden ellenére úgy tűnik, a szívek hisznek.

Majd nemsokára ismét:

– Elfoglaljuk az 5-ös számú szakaszt.

Az ellenség ott állítólag egy lyukat csinált. A jóisten se tudja, ki volt az, de Almer és Segal már tudta, hogy a románok voltak ott, akik mindent elrontanak. Noha ez a hír most senkit nem érdekelt. Most az 5-ös számú szektor foglalkoztatta az agytekervényeket. Addig a pillanatig senki se tudott a szektor létezéséről, senkit se érdekelt, hova vezet az útjuk. Most viszont ez a titokzatos szektor piszkálta a csőrüket. Még néhányszor el kellett rejtőzni, majd a menet alatti út lejteni kezdett, a lábak puhán elmerültek, csúszós sárban jártak, amelyből itt-ott sziklafejek virítottak.

– Összekötő árok!

Az elöl haladók megtorpantak, és a sor összetorlódott. Noha az árok laza falú, sekély és szűk volt, és benne a járás rosszabbul esett, mint a nyílt területen, új remény töltött el mindenkit. Az árok az árok, még annak is, aki életében először jár benne. A tüzérségi tüzet már megjárták, most egyre közelebb kerültek az első frontvonal tüzéhez. Már hallani lehetett a puskalövéseket, mintha a föld mélyéből jött volna a hang. Üvöltve csapódtak bele az árok falába: z-z-k, s-h. Mindenki igyekezett védeni a hátát.

A világító fénynyalábok egyre erősebbek lettek.

Az első sorokból folyton jöttek a figyelmeztetések:

– Csitt, csitt, mit csináltok ti ott hátul?

Mit lehetett volna csinálni ebben a helyzetben? A sor néhányszor áttévedt valamelyik szomszédos árokba, amelyek még rosszabbak voltak, le-föl hullámzott az aljuk. Kétszer vagy háromszor le kellett lapulniuk az árok fenekére, mert a kőhalmon egy akna pattogott, a közvetlen közelükben fölrobbant, és néhányukat befröcskölte sárral. Majd közvetlenül az orruk előtt robbant valami. Még néhány lépés, és Kopajnik őrvezető, aki váratlanul megjelent az árok alacsony mellvédjénél, megragadta Štefančič vállát, odanyomta az árok nedves falához, és azt mondta neki:

– Štefančič, itt maradsz!

– Mi? – bámult rá Štefančič. Még a száját se sikerült becsuknia, és Kopajnik már tovatűnt a halom mögött, és balról ismét hallotta elfojtott hangját:

– Barfuss, itt maradsz!

Štefančič mellett, aki még mindig mozdulatlanul dőlt a falnak, a sor továbbcsörtetett, anélkül, hogy bárki szólt volna hozzá egy szót is. Elment mellette Amun, Palir, Holcman, Pekol, már amennyire a sötétben meg tudta őket különböztetni. Aztán nem volt ideje velük törődni, mert az árok falába vágott keskeny résből előbújt egy katona apró árnyéka.

– Itt biztonságos – suttogta az árnyék. Nem sikerült fölismernie, mert az árnyék már elfordult tőle, és eltűnt a vakondjáratok labirintusában. Őt valami megérzés behúzta az átjáróba, ahonnan az imént fölbukkant az árnyék, a kezével valami puhát tapintott, oda leült, hogy megvédje a fejét a túl alacsony földhányás mögé húzódva. Az ülés kényelmes és puha volt, és még meleg az elődje után. Még mielőtt sikerült volna körbetapogatóznia, és megtalálnia a zugot, ahova beállította a puskáját, az utolsó katonák már elcsörtettek mellette az árokban.

Egyedül volt. Furcsa szorongás lett rajta úrrá. Egy darabig csak arra figyelt, jön-e még valaki az árokban, majd befelé kezdett figyelni, a szorongásra, ami egyre inkább a hatalmába kerítette. Noha ez csak egy pillanatig tartott. Tudatosult benne, hogy a fronton van, a tűzvonalban. Jobbra és balra kelepeltek a puskák. Azok ott a bajtársai. Ekkor ráhajolt ő is a puskára, és kilőtte az első töltényt, valahová a magasba, a szürkéskék égbolt alá, mintha oda küldené első üdvözletét...

Almer óvatosan körbejárta a saját lövészárkát. Egyik bajtárstól a másikig vitte a hírt:

– Vigyázzatok! Amikor besűrűsödik a hajnali köd, az ellenség támadni fog!

Mintha ez a hír senkit nem érdekelt volna, mindenki megelőzte a saját kérdésével:

– Hol vannak a többiek?

A bajtársukért való aggódásban talán támaszt kerestek. Mindannyian egy kupacban voltak, hogy úgy mondjam. A legtávolabb, jobbról volt Segal, aztán Barfuss, majd Amun és tovább, sorban, bal felé. Az első raj a 87. gyalogezred egyik százada mellett volt, ez volt minden, amit Almer tudott.

RAJSLI Emese fordítása

A MERÉNYLET ANGYALA, AVAGY HOGYAN JUTUNK TIZENNÉGYRŐL TIZENNYOLCRA, MEG AZON IS TÚLRA

Beszélgetés Svetislav Basarával. A kérdező Balázs Attila. A közönségnek tolmácsolt: Rajsli Emese. Dombos Fest 2018

Műveidben szereted felhasználni a történelmet. Ezért faggatnálak Danilo Kišről. Kérdeném, mi a véleményed az ő prózaírói eljárásairól?

Nagyon tisztelem Danilót. A szellemét, a technikáját, az összes prózaírói eljárását, módszereit, azonban ami a történelmet illeti… Hát, arról azt gondolom, hogy ő ugyanúgy, ahogy az egész nemzedéke: túl komolyan vette a történelmet. Én személy szerint jobban szeretek csúfot űzni belőle. Habitusomnak jobban megfelel bolondját járatni vele, kiforgatni sarkaiból. Úgy összehasonlíthatatlanul több örömömet lelem benne. Én így írnám bele magam *A holtak enciklopédiájá*ba. Hát nem?

Igen, így van ez mindjárt első pillantásra is, de azért vegyük szemügyre közelebbről a dolgot. A cseszegetés mint irodalmi kategória, vagy ahogy itt például Kishegyesen mondanánk magyarul: a baszkódás. Baszogatás végeredményben. Megjelent ez a kötet, A merénylet angyala, *amelyben Ferenc Ferdinánd koronaherceg a titkárának diktálja halála után, tehát immár a túlvilágon a szarajevói merényletről és annak súlyos következményeiről alkotott véleményét. Be kell vallanom, ez az egész nekem nagyon tetszik. Azért is, mert maguk a tények nem légből kapottak. És ebből fakad az a véleményem rólad, hogy te rengeteg történelmi anyagon rágtad át magad. Tárháza vagy a történelmi tudásnak. Ezt még a szülőhelyeden, Bajina baštán kezdted gyarapítani? Ott villanyozódtál fel ennyire?*

Az igaz, sok történelmi művet olvastam. Bajina baštán nem, mert ott inkább a villanygitár érdekelt, a rock, meg a vámpírok. Később fordult a figyelmem a történelem felé. Igazat adok neked abban, hangozzék szerénytelenségnek akár, hogy nem csupán a felszínt igyekeztem befogni a tekintetemmel, hanem jókora levegőt vettem, majd lebuktam a mélybe. Tudományos alapokra akartam helyezni ezt az egész „baszogatósdit", hogy ne olyan üveglábféléken álljon szegény. Tehát ez nem egy, mit mondjak, ignoráns baszkolódás. Nincs benne ignorancia. Cseppnyi sem, kerülöm az olyasmit. Könyvem mondanivalója, akár eszmei mondanivalója az, szépen hangzik ez az „eszmei mondanivaló", hogy az egész történelem egy nagy rakás… értelmetlenség. Katyvasz. Az össz olvasmányélményem ezt látszik alátámasztani. Vámpírok írják vámpírokról, na de hagyjuk a vámpírokat is, meg a gitárt is. Bár utóbbiról szívesen beszélnék.

Biztos érdekes lenne, csak itt az újvidéki Forum Könyvkiadó kérésére a kötetről kérdeznélek inkább. Engem különösen megragadott az a képességed, amellyel szembemész minden sztereotípiával. Ahogy figurát teremtesz úgy, hogy átgyúrod az ismertet olyanra, amilyennek nem ismerjük. Nem csupán valamely árnyékban maradt oldalát mutatod be. Konkrétan itt Ferenc Ferdinánd trón-

örökösét, aki azzal, hogy az őt ért végzetes inzultus után diktálja hosszú levelét – reflektálva arra is, ami csak jóval-jóval később következett be –, azzal valamiféle időnkívüliség tág játékterébe helyeződik. Ugyanakkor valamiféle futurisztikus shakespeare-i hőssé válik ebben a szenszben és nonszenszben.

Hát, nagyon szépen köszönöm összes dicsérő szavad, igaz, mintha hájjal kenegetnének. Shakespeare…? Nos, arra az ötletre, hogy megírjam ezt a traktátust, mert én annak nevezem, 2013-ban vagy '14-ben jutottam, 2015-re kész is lett. Az első világháború kitörésének századik éve körül, ugyebár. A nagy ötlet onnan származott, hogy észrevettem, boldog-boldogtalan megalkotta és annál buzgóbban hallatta a maga véleményét a szarajevói merényletről, azt követően a Monarchia összeomlásáról és az azon is túliakról, 1918-ról, '19-ről stb., csak egynek nem halljuk a hangját a gyakran falsoló kórusból: magáét az áldozatét. Ekkor és ezért döntöttem úgy, hogy nemcsak megengedem, hogy szóljon szegény, hanem leszek én a szócsöve. Persze, ehhez megint csak alapozni kellett. Olvasni, olvasni. Kutakodás közben azt tapasztaltam, hogy tulajdonképpen döbbenetesen kevés használható dolgozat született magáról Ferenc Ferdinándról. Nagyon elnagyolt figura. Erősen meg voltam lőve azzal, hogy nem tudok németül, csak szerbül meg angolul. Így aztán, persze, szabadabb kezem volt az alkotásban, mindazonáltal nem hiszem, hogy nagyon eltértem volna az eredeti modelltől. Igen lobbanékony ember volt, például ki nem állt titeket, magyarokat… (*Nevetés.*)

A szlovákokat se.

Azokat se.

A szerbszeretetét leírtad.

Le. De a lényeg itt, hogy ti se szerettétek őt, ezért én kerülő úton esélyt adtam neki, hogy megszólaljon.

Folytatás?

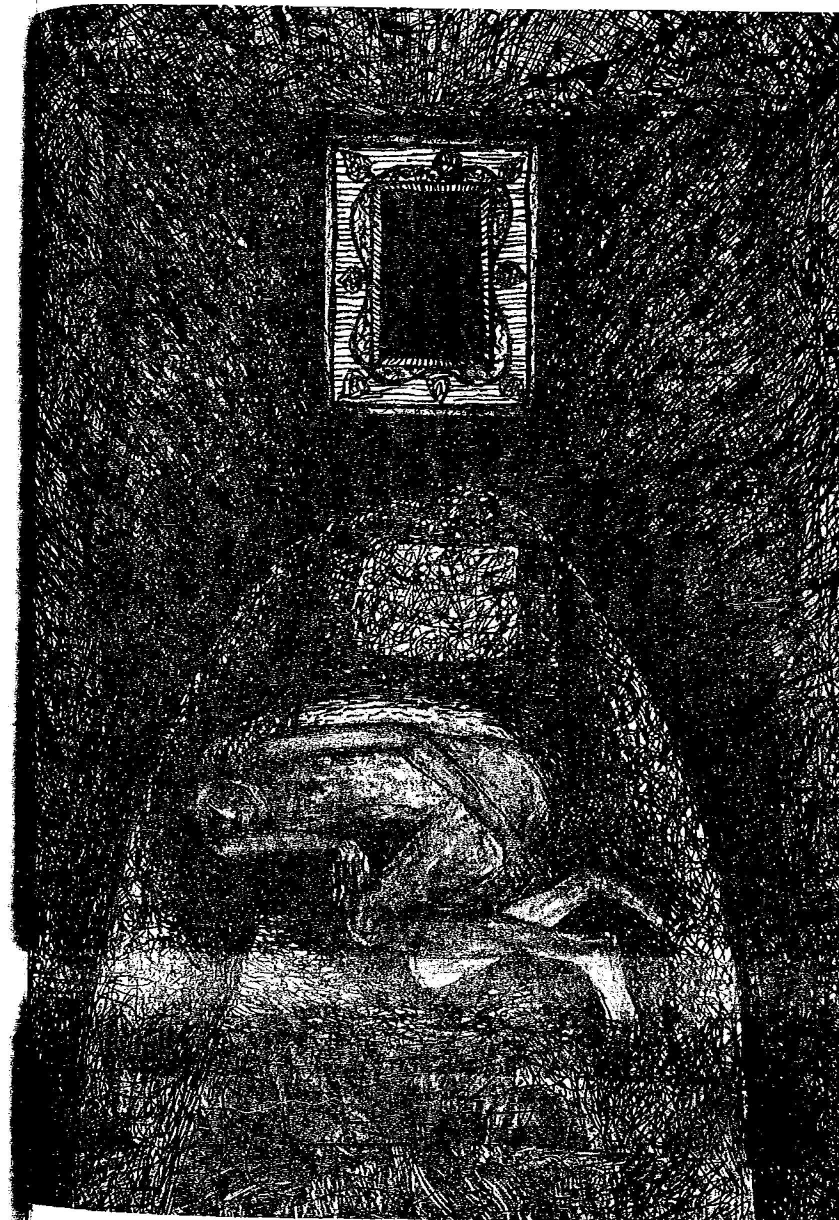
Nem tudom. Akarom mondani, a könyvet lefordították eddig magyarra és románra. Várom, mit szól hozzá a Monarchia többi nemzete.

Szóval, van itt bőven irónia, úgynevezett kifordított beszéd. Maga Ferdinánd eléggé becsavarodott hős, több áttétellel működik. Néha szalajt, amikor üresben fordul a fogaskerék, de aztán újra megkapaszkodik, új őrült gondolatfutam következik. Közben visszapillantóként működik a görbe tükör. Tehát az irónia, szarkazmus, kapásból Swift… ilyesmi…

Ja, imént említett Kiš jut eszembe, aki megérhette volna ezt a századik évfordulót, és valószínűleg írt volna róla minimum egy stilisztikailag tökéletes, minden szempontból jól kibalanszírozott, valós képet tükröző elbeszélést – némi fikciós beütéssel. Én viszont jobban szeretem a törött tükörcserepeket. Mintha azokból írnék. Vagy mintha valami furcsa függöny mögül lesném a történelem őrült kivetkőzéseit. Itt minden olvasó, ha van olyan, játszi könnyedséggel meggyőződhet a történelem esztelenségéről. Ugye, Gavrilo Princip a délszláv népek szabadságának nevében megöli az osztrák trónörököst, aminek én személyesen semmilyen értelmét nem látom. Csak egy újabb gyilkolászatot eredményezett, amelynek, láthattuk újabban is, egyszerűen így, ilyen eszközökkel: sosincs vége. Végtelen haláltánc, állandóan újjászülető, új gellereket kapó blőd követelésekkel, amelyek a végtelenségig komplikálják a helyzetet, ahelyett, hogy örökre eltűntek volna a történelem süllyesztőjében. Később szerb részről Sándor király esett áldozatul hasonló módon, csak a változatosság kedvéért Marseille-ben. Persze, szerényebb következményekkel.

A Berchtold nevű szótlan titkárnak diktált hosszú levelében Ferenc Ferdinánd, az ellene elkövetett merénylet megértésében és sérelmében egyszerre, megpróbálja posztumusz helyretenni a dolgokat. A maga szemszögéből, persze. Érdekes, hogy ő a történelmi bukást jórészt a művészeti dekadencia gyilkos mérgének tulajdonítja. Kérlek, tényleg, mi a fenét vétettek például a szerencsétlen muzsikusok ebben az esetben? (Nevetés.)

Ez tény, Ferenc Ferdinánd nem bírta a zenét. A Habsburgok II. Józsefet követően botfülűek voltak, ezzel a sorozathibával születtek. Kifinomult hallás híján nem is szerethették. Köztudottan csak valami csörömpölő ka-

tonaindulónak tudtak megbocsátani, ha az netán megszólalt valahol, és akkor hol vannak a bonyolultabb hangzások! Ráadásul végtelenül idegesítette őket minden modern, nem csak művészi törekvés. Ezzel valószínűleg a saját sírjukat ásták, ám ebben nekem nincs íróilag kanalam, ez vitathatatlan része a tényhalmaznak. Ám félre ezt, mindezek ellenére úgy vélem, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia a legjobb államalakulat volt nemcsak a maga idejében, hanem minden idők legjobbja. Még egy ilyen aligha lesz. Szétesésével mindenki veszített, közben nagy volt az öröm, hogy valamiféle nemzeti látszatszabadság ideje jött el. Ti magyarok veszítettetek ezzel talán a legtöbbet. Közben Ausztria egy csöppnyi állammá zsugorodott, Szerbiánál nem nagyobbra, tehát senki se nyert itt valami óriásit. Úgy tűnik, a lelkem mélyén én monarchista vagyok. Nem politikai, inkább metafizikai értelemben gondolom. Jobb, ha valaki egybetartja a bandát, uralkodik, rend van, nem pedig az, hogy boldog-boldogtalan úgy kefélget szertefele, ahogy épp azt az ő szerencsétlen esze kiadja.

Akkor itten kérdeném én a mi vajdasági magyarjaink nevében, vajon a Monarchia jobb volt-e Jugoszláviánál? (Nevetés.)

Szerintem jobb volt, bár ugye az van, hogy egyikünk se tapasztalta meg közvetlenül. Igazából nem tudom, hogyan jelenik meg a magyar történetírásban, azonban azt tudom, hogy a szerb torzít. Nem volt az semmilyen népek börtöne, bár létezett bizonyos fokú rend és szigor. Ugyanakkor volt ott éppen elég slamposság is, sok-sok improvizáció, ami bizonyos fokú szabadság érzését kelthette. Teli volt sok jó dologgal. Az uralkodók igyekezete ellenére sok-sok kitűnő művész, remek író, zenész és más hasonló alkotó lény – nem csak véglény – találta meg a helyét benne. Az európai kultúra fészkét jelentette, amely miután kivágták alóla a fát, földre esett.

Hát jó, vagy nem jó, ott tartottunk, hogy Ferenc Ferdinánd életét veszítette. Nem holmi koncerten ölték meg, vagy színházi előadáson, aztán lett, ami lett, nem fogjuk itt tudni alaposan megvizsgálni. Mindenesetre faktográfiáról beszéltünk.

Meg iróniáról, szarkazmusról, ilyesmiről. Egyről nem szóltunk itt még külön. Arról, ami ezek fölött, alatt, mellett, mindegy, de minduntalan felüti csúfolkodón a fejét, és humornak hívjuk. Jut eszembe a művedből például Goethe, aki amolyan posztkoitális szórakozásában szerelme testét vizsgálgatva még egy picit: óriási döbbenetére felfedezte a clitorist. (Nevetés.)

Persze, ez már az én puszta fikcióm... (*Intermezzo, szól az alany mobilja, rövid beszélgetés [Goethe tiltakozik?]*) ...elnézést, Bane barátom nincs tisztában azzal, mibe kavart bele. Fontos tárgyalás lenne, de hárítottam. Holt tartottunk? Ja, szóval, persze, ez ötölmény, az viszont nem, hogy a kései Goethe rátalált a szerelemre – vagy fordítva, az talált rá, mindegy –, lényeg, hogy az izgalmas esemény az ő messze földön híres kíváncsiságát ebbe az irányba terelte. Egy ifjú hölggyel hozta össze a sors, ez tény, miként az is, hogy nem emlékszem pontosan a nevére. Kiröppent a fejemből. Mindenesetre Ulrike, bizonyos Ulrike. És akkor a világ leggyorsabb rakétájával, a képzettársítással máris ott landolunk Ulrike Meinhof ölében. Így megy ez. Simán, mert a két Ulrike között nem jutott eszembe harmadik.

Azzal nyilvánvalóan tisztában vagy, hogy az ilyesmikkel, meg az olyasmikkel, hogy Goethe példának okáért az egyik legmakacsabb nemi betegségnek tartotta a romantikát, sokakat halálosan idegesítesz.

Mit csináljunk, az is tény, hogy Goethe nagyon nem szerette a romantikát. Ki nem állta. Az pedig, hogy ez kiborít-e valamiféle hiperérzékeny költői lelkecskét vagy tanárfajtát, arról nem tehetek. Én felnőtteknek írok, és aki olvas, az a saját felnőtt felelősségére cselekszi. Ha már egyszer felnőtt, és megtanult olvasni. Elmúlt tizennyolc...

Jó, de tudod, hogy nem egy írókollégát elképesztő mértékben szórakoztat, amikor elképzeli a dühös arcokat.

Nem, különösen nem örülök annak, ha valakit felcsesztem, ugyanakkor nekem nem megy fel a pumpám attól, hogy az övé igen. Szerintem nekem nem kellene tipródnom ezen.

Ezzel együtt elég erős szenvedélyt tapasztalok a publicisztikai írásaidban is. A megverekedés örömét. Nem?

Tény, hogy valamikor sokat idegeskedtem, ám kijártam az iskolát, megtanultam a szakmát, így ma már rendíthetetlen nyugalommal tudok írni rettenetesen szenvedélyes írásokat is. Főleg publicisztikát, persze. Úgy írom azokat a cikkeimet is a *Danas*ban, amelyeket aztán többen pergőtűz alá vesznek. De hát hadd csinálják, amíg tart a muníciójuk, vagy nem találnak más célpontot. Tehát nem habzik a szám újságírás közben, nem borzolom a szőrt a hátamon és nem vicsorgatom a fogam. A publicisztika egyébként jó dolog, formában tartja az embert két könyv között. Ugyanakkor szerencsésen megfoszt attól a kínos érzéstől, hogy csak ülök ölbe tett kézzel és: sopánkodom. Ugyanis még nem foszlott szerte teljesen a reményem-ábrándom arról, hogy Szerbiából tűrhető országot lehetne csinálni, ahogy néhány másikból is még.

Szóljunk még egy kicsit a hatalom piszkálásának esetleg édes-keser gyakorlatáról. Túl a Monarchián, itt vagyunk a mában. Tudunk bármit kezdeni a hatalommal? Hatni rá?

El kell ismernem, hogy sajnos nagyon csekélyke, elenyésző mértékben. Egyet még azért el akarok mondani azzal kapcsolatban, ami itt a Balkánon, az egykori Monarchia területén elterjedt. Az áldozat kényelmes pozíciója hihetetlen mértékben fékezi a cselekvést. A sopánkodás rátelepszik mindenre. Na, ez ellen kell, ez ellen értelmes harcolni. Csak, ugye, az a baj, hogy a sopánkodók többségének igazából megfelel a sírás-rívás állapota. Ugyanis az, hogy nem kell tenni semmit, mert úgysem lehet, súlyosan kényelmi szempont. Abból kéne kilendülni.

(Svetislav Basara: A merénylet angyala. *Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2017. Fordította Juhász Attila)*

Radics Viktória

BÁRÓ A FRONTON

1914. július 27-én *Az Est* máris hírt ad a nagy háborús eufóriáról, ami az elkövetkező napokban, hetekben, hónapokban csak fokozódni fog, és majd csak az évek során telik meg borzongással. A később „aranykornak" nevezett hosszú békeévek után nemcsak Magyarországon fogadták kitörő lelkesedéssel a háborút, 48 szellemének újraélesztésében és a „magyar vitézség" dicsőségében reménykedve, hanem a fél Európában, nem utolsósorban a politikai ésszel jól kifundált háborús propagandának (erről gondoskodott a k. u. k. propagandaosztály) és a filozófusoknak, íróknak, költőknek, művészeknek, no meg a képi fordulatnak, a fotózsurnalizmus és a mozihíradók elterjedésének köszönhetően, amit a fényképezés elterjedése indított el.

Báró Mednyánszky Lászlót is megcsapja a rajongás szele, a budapesti örömdemonstrációk hangulata. 1914 tavaszán még Isztria tájaiban gyönyörködik, szeptemberben viszont már a zászlódíszben álló Budapestet csodálja, az eggyé vált népet, a jótékonykodás és a szeretet kitöréseit.[1] Ő is be akar vonulni, de mivel a kora miatt ez nem lehetséges – hatvankét éves ekkor –, Czóbel István, a sógora közbenjárását kéri, aki egyenest Tisza István miniszterelnöknél interveniál, és így valóra válhat a festő „régi álma" – festői álom egyébként –, hogy „háborút láthasson". Protekcióval megkapja a szükséges engedélyeket s az igazolványt, és mint a *Budapesti Hírlap* meg az *Új Idők* elszánt, lelkesült haditudósítója, rajzoló- és festőkellékekkel, könnyű és meleg holmival fölszerelkezve végre bevonulhat.[2] Az elkövetkező négy évben megjárja a frontokat, a legelső frontvonalakat is, megmássza a Kárpátokat, „izgalmas napokat" él át Galíciában, Oroszországban, Szerbiában, Olaszországban, Litvániában, a katonákkal együtt a tűzvonalban is megfordul, és a lelkesedése évekig nem csökken. 1916. december 31-én, amikor túl van egy könnyebb sebesülésen, de a veséjét már nagyon megviselte a katonásdi, így összegzi tapasztalatait: „Két és fél éve mindenféleképpen éltem, de mégsem olyan rosszul, fárasztón, mint rendesen a műteremben".[3] 1914 őszén, amikor egy napra hazament Beckóra, Czóbel Istvánné báró Mednyánszky Margit úgy látja, hogy „meg volt ifjodva húsz évvel, csupa energia, csupa életerő".[4] A korabeli kritika is ilyesmit vesz észre a kiállított képein: „Valósággal elektrizálódott művészetében". „Az ő művészete megifjodott a háborúban és megtermékenyült." „A háború folyamán valósággal megújhodott művészete."[5]

Nagyszerű, rémségesen szép, felséges, grandiózus – ezeket a jelzőket használja Mednyánszky, amikor papírra veti élményeit, egészen 1916-ig. 1915-ben lejegyzi, hogy a háború olyan kegyetlen, hogy fölülmúlja eddigi tapasztalatait és képzeletét, de ekkor még a „materialisztikus szemlélet" okozta egyoldalú fejlődés szükséges ellenszerének, a „sötét szellemekkel", a romlottsággal harcoló ellenerőnek látja: „Ezen kóros állapotoknak gyümölcse és egyszersmind

1 Válogatás Mednyánszky László háborús levelezéséből, közreadja Markója Csilla, Enigma 28(2001), 111.

2 *A Mednyánszky-akta a bécsi hadilevéltárban*, közreadja Markója Csilla, Enigma 28(2001), 144–145.

3 *„Elkínlódunk még egy kicsit, azután jön a világ vége, valamelyes formában": Mednyánszky László háborús naplóiból*, Enigma, 28(2001), 98.

4 Czóbel Istvánné báró Mednyánszky Margit emlékezései Mednyánszky Lászlóról = Deák Dénes, *Festő a világháborúban: Mednyánszky László festészete 1914–1818*, Bp., Gondolat – Idea Tours Kft., 1991, 90.

5 Tímár Árpád: *Mednyánszky László a magyar sajtóban 1876–1919* = Mednyánszky, szerk. Markója Csilla, Bp., Kossuth – Magyar Nemzeti Galéria, 2003, 68–69.

orvossága ezen háború", jegyzi fel a naplójába 1915 tavaszán.[6] 1916-ban már a „borzalmas" jelzőt használja. 1917-ből – ebben az évben lát közelről hadikórházat – származnak azok a mondatok Mednyánszky Margitnak írt leveleiben, amelyeket idézni szoktak, Mednyánszky állítólagos pacifizmusát alátámasztandó: „Különben minden, amit lát, hall az ember, borzalmas. Ilyen keményen talán még nem büntették ezt a vén Európát", valamint: „Bárcsak mihamarabb vége volna ennek a véres álomnak, már több volt az elégnél is."[7] És leírja a Napló egyik legdirektebb, legárulkodóbb és legrealisztikusabb mondatát: „Folyik a munka, közeledik a halál."[8] Négy év múlva már nem lesz az élők sorában, 1919. április 17-én Bécsben, 66 évesen éri a halál, amit a frontokon szerzett vesebaja sürgetett meg.

Mednyánszkyt sok kortársával ellentétben nem a hazafias buzgalom hajtotta a háborúba, hanem a hivatása. A festés volt az, ami értelmet adott harctéri kalandjainak. Úgy érezte, hogy mint festő rengeteget nyer a háborúban, ahol ő elsősorban gyűjtögetett: új, érdekes, erős, friss benyomásokat (az ő jelzői), „csodaszép motívumokat", tájakat, hangulatokat, színeket, arcokat, vagyis típusokat, tömegjeleneteket, dinamikus formákat. Még a lövöldözést is „hangulatgerjesztőnek" érzi.[9] Naplóiban, leveleiben sohasem vesz a tollára patrióta frázisokat, hanem a festői meg a szellemi élményeiről ír. Munkalázban ég, rengeteget rajzol, „sok évre elégséges anyagot hurcol magával".[10] Feladatának érzi a megismerést is, rengeteg „tanulni valót" sejt a harctereken.

Az első világháború propagandisztikus szempontból is sok újat hozott. Az Osztrák–Magyar Monarchia létrehozta a Sajtóhadiszállás[11] és a hadifestő, a haditudósító intézményét. Mednyánszkynak is a vándorló Pressequartier-ban volt a munkahelye, jó fizetéssel, jó, számára különösen kellemes férfitársaságban, szabadságos időszakokkal, amikor a műtermében, Bécsben, vagy otthon, Beckón kidolgozhatta a vázlatait. Az osztrák-magyar hadvezetés nagy súlyt fektetett az újságírók és művészek kiváló ellátására, a Sajtóhadiszálláson a Művészcsoportban vidám férfiélet folyt. A Monarchia hadügyminisztériuma Európa-szerte vándor hadikiállításokat szervezett, három év alatt több mint százat. A válogatást végző zsűritagok és a kiállítók között ott volt Mednyánszky is, aki szerette ezt a kritikai munkát. A Kriegspressequartier egyedülálló új intézmény volt, mely a hadifestőket hivatalnoki státuszba helyezte, utaztatta őket és a képeiket, a műveiket a bécsi Heeres múzeum meg is vásárolta. A művészek kötelesek voltak meghatározott számú munkát leadni az ún. képgyűjtő állomásokon, de nem volt cenzúra, azt senki sem ellenőrizte, hogy mit és milyen stílusban alkotnak, a művészek szabad kezet kaptak, a megszabott irányvonal nagyon általános volt.

Maróti Géza építész, Mednyánszky jó ismerőse így írja le visszaemlékezéseiben a Pressequartier-t: „Olyan volt ez a szellemi zsibvásár, mint egy pusztulásnak induló hajó, mely magával viszi a sajátos halálos patkányait és mikróbáit. Volt közöttük nagy német, nemzeti, klerikális, antiszemita, demokrata, zionista, szocialista, anarchista – sőt mint később kitűnt még kommonista is – ahány politikai árnyalat – annyi nép és nemzetiség. Egyszóval egész Ausztria kicsiben – de már itt is szétesve és torzsalkodva."[12]

A Sajtóhadiszállás kirándulásokat, frontlátogatásokat szervezett a művészek számára,

6 *Mednyánszky László feljegyzései 1877–1918: Válogatás a festő kiadatlan naplófeljegyzéseiből*, szerk., jegyz., utószó Bárdoly István, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2003 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2003/5).

7 Bárdoly, *Válogatás...*, *i. m.*, 127.

8 *Uo.*, 301.

9 *Uo.*, 122. „Nagyon sok szép képtárgyat és még több erős és friss benyomást gyűjtöttem. A mindennap ismétlődő hatalmas lövöldözés egészen hangulatgerjesztő, égi háborúk alkalmával alig lehet a mennydörgéstől megkülönböztetni."

10 *Uo.*, 114–115.

11 A Sajtóhadiszállásnak a segédszemélyzettel együtt 880 munkatársa volt. Különösen a fotó- és filmrészleg kiépítését tartották fontosnak. A tudósítók között hírneves írók is voltak, például Egon Erwin Kisch. Az Ellenséges Propagandát Elhárító Csoport előadásokat tartott, és brosúrákat adtak ki. L. Peter Broucek, *A Sajtóhadiszállás és az irodalmi csoportok*, Enigma 28(2001), 193–205. A hadifestő intézménye is hivatalos státuszt jelentett.

12 *Mednyánszky László feljegyzései 1877–1918: Válogatás a festő kiadatlan naplófeljegyzéseiből*, szerk., jegyz., utószó Bárdoly István, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2003 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2003/5).

és nagy gondot fordítottak a biztonságukra. „Egyáltalán nem volt olyan könnyű igazán találkozni a háborúval", írta az egyik osztrák résztvevő, és Mednyánszky is azt jegyezte le – nem kis örömmel –, hogy csak 1917-ben látott először igazán háborút.

Mednyánszky buzgón teljesíti haditudósítói, azaz képleadási kötelezettségeit. Egy anekdota szerint a süvítő golyók közt is rajzolt, és az olasz katonák Il Santónak nevezték, nem lőttek rá. A sérthetetlenség azonban csak mítosz volt, Mednyánszky egy alkalommal könnyebben megsebesült. Kitüntetést is kapott – a Ferencz József-rend tisztikeresztjét –, amit azonban ő plecsninek nevezett, és nem hordott.

Mednyánszky szolgálata másra vonatkozott, nem a hazára. A politika egyáltalán nem érdekelte. Naplóinak tanúsága szerint mindenekelőtt és élete végéig szerelmes barátját, a majd egy évtizede elhunyt parasztlegényt, Kurdi Bálintot, Nyulit szolgálta[13], akit, úgy képzelte, a halál közelebb hozott hozzá. Őt szólongatja majd mindegyik naplójegyzetében, becézi, mantrázza a nevét, vezetőjének, fiának, barátjának nevezi. Kurdi Bálint emlékezetében élő figurájából kialakította a jóság, a tisztaság megtestesülését, és ez az alakzat az, aki őt a tisztulás, a javulás útján vezeti, hogy meghaladván önmagát, méltóvá váljék hozzá az örök életben. Amikor, szintén tüdőbajban, meghal egy másik fiatal védence, a szintén alacsony származású, rákosszentmihályi Horváth Jani, néha őt is a Nyuli mellé helyezi, aki azonban központi alakzat marad Mednyánszky lelkivilágában: az a figura, aki erőt adni és aki menedékül szolgál, az alfa és az ómega, akit szólongatva egyúttal a halálösztönnek is utat engedhet; a tisztaságvágy halálvágyba torkollik. Az életet az állattal azonosítja, amitől a halottai óvják meg őt. Ezek a fiatal, elhunyt férfiak, akiket szeretett, „útitársai az örökkévalóságba".[14]

Mednyánszky a háborúban még fokozottabban folytatja azt a spirituális életet, amit addig is élt, akaraterősítő, hiterősítő „lelkigyakorlatokat" végez, és keresi a spirituális technikákat, amelyek elvezethetik a „javuláshoz", a „fölébredéshez", vagyis az öntudat fokozáshoz, megszabadítják az önzéstől, az állati ösztönök, a „földi vágyak" túlerejétől, és megtisztítják. A „tisztulás", a „tisztultabb, magasabb élet", a tiszta lelkiismeret és a tiszta belső „légkör" (az ő metaforája) a fő célja, „erkölcsi javulásra" törekszik, „a jó győzedelmét" óhajtja, minek érdekében elsősorban a „kontemplatív elemet" kell fölerősítenie, azt a „belső központot", ahol minden együtt van, és a tisztaság ereje által lehetővé teszi a fölemelkedést a magasabb, szebb régiókba, ahova csak a „legerősebb és legtisztább szellemek hatolhatnak el" – no és „a legszebb képek". „Hidat kell építeni a véges és a végtelen között: ehhez minden nem mulandó érzés képezi az anyagot", írja. A „legszebb képek", vagyis a legsikerültebb festményei ezeket a nem mulandó érzéseket kívánják megörökíteni, hogy átsegítsék őt abba a tisztaságba, amiben hisz, és ahol az „édes halottai" laknak. Naplójában egyként találhatók napi feljegyzések az aktuális eseményekről, dolgokról és a tennivalókról, valamint elmélkedések, filozofálás, ami nála inkább ezoterikus spekuláció. És képleírások is szép számban, meg színek és fények szóbeli rögzítései. És visszaemlékezések a fiatalságára, a halottaira, akik így mintha nem haltak volna meg, s a múlt, gondolja, nem múlt el, hanem őbenne lakozik, és erőt ad a jelennek: „ti meg nem haltatok, a múlt is csak látszólag múlt, mindez csak része az örök életnek".[15] A festő a német festővel, Paul Kleevel együtt szóról szóra elmondhatja, amit az 1914-ben vetett papírra: „Ich bin gewappnet, / ich bin nicht hier, / ich bin in der Tiefe, / bin fern... / ich bin so fern... / Ich glühe bei den Toten." A kleei „Flucht nach Innen", a menekülés a belsőbe neki is mindennapi kenyere.

A háború, a véres történelmi idő, amiben

13 Kurdi Bálint (Nyuli) 1906. XII. 23-án hunyt el súlyos tüdőgyulladásban. Markója Csilla kutatásai nyomán tudjuk, hogy Mednyánszky a váci parasztfiúval 1881-ben ismerkedett meg, és a halálos ágya mellett is ott volt.

14 Bárdoly, *Mednyánszky... i. m.*, 283. „Nálam az élet, az állat ismét jogaiba akar lépni, mindenféle önző vágy kezdett ébredezni lelkemben, de résen állok, süllyedni nem fogok, ti édes halottam megóvtok, szívemnek tisztának kell maradni, hogy szent emléketeket méltó legyen megőrizni."

15 *„Elkínlódunk még egy kicsit, azután jön a világ vége, valamelyes formában": Mednyánszky László háborús naplóiból*, Enigma, 28(2001), 74.

caplat, és ami a szeme előtt zajlik, nemritkán lőtávolságban, ilyen megtisztulási lehetőséget kínál. A megtisztulás érdekében kell áldozatokat és „önáldozatot" hozni. A háború, akárcsak más szerencsétlenségek és katasztrófák, felráznak, megtisztítanak, „halálmegvetést" érlelnek, ami fölemeli az embert, az örökkévalóságra mint otthonra emlékezteti. „Csak a nagy fájdalom ébreszthet föl egy magasabb életre", írja.[16] Mednyánszky a háborúban, a katasztrófákban „belső poézist" észlel, 1915-ben le is írja a naplójába „a háború poézise" szintagmát, és „a közös célokért elviselt szenvedések poéziséről" gondolkodik. A „háború borzalmai", beismeri, mások, mint amiről képzelgett, és sokat tanul belőlük, mindazonáltal szerencséjének érzi, örül neki, hogy közelről láthatja ezeket, az „óriás küzdelmet", ami felkavarja és munkára készteti. Az antimilitarizmus szerinte „materialista felfogásból ered", ugyanis nem veszi figyelembe annak a belső, szellemi felemelkedésnek a lehetőségét, ami őt izgatja.[17]

Mednyánszky elmondhatná azt, amit Paul Klee: „Ich habe diesen Krieg längst in mir gehabt. Daher geht er mich nichts an." (Már régóta magamban hordozom a háborút. Ezért nincs közöm hozzá.") A háborúban, mint lejegyzi, „tömörített alakban"[18] láthatja azt, ami egész életében foglalkoztatta, ahogy Móricz fogalmazott: „az emberekben alvó energia roppant kisüléseit", mintha a harcmező csak kiterjesztése lenne annak a szférának, ahova korábban is mindig ellátogatott, ezek pedig a nagyvárosok félvilági, alvilági bugyrai, kocsmái voltak, az amorális férfiak, bűnözők, csavargók, csepűrágók és a külvárosi, falusi nyomorgók élete. Hadifestőként tulajdonképpen kiteljesítette azt a világcsavargó életmódot, amit azelőtt is folytatott, amikor „ismeretlen emberek sötét zsombékjába" (Bálint András) szállt le. „Vándorcigány természetemnek jelen életmódom használ", írja egyik levelében a frontról, „igazán erre a bohém életre születtem", jegyzi meg egy másikban.[19] „A csirkefogók élete, annak poesisa nagyobb skálában? Háború?", teszi fel a kérdést önmagának 1916-ban.[20] A háború mint kihágás, kizökkenés a „megszokott, unalmas schablon életből"[21] jobb számára, mint a műteremben dekkolni, mert a harctereken „palástalanabbul" tárulnak elé a világ dolgai, és a fizikai fáradtság is jótékony hatással van a szellemére. A nyomor és a bűnözés tapasztalatai után, amit a békében szerzett, a háborús bűnök meg sem kottyannak neki. Ahogy Markója Csilla, a festő legfontosabb kutatója írja: „Mednyánszky művészetét a háborús tematika mintegy betetőzte: mintha minden figurája erre a szörnyű adekvációra, az ellentmondásos emberi természet legleplezetlenebb megnyilatkozására készült volna."[22]

Mednyánszky ugyanazon gondolkodik, mint Ferenczi Sándor, aki már 1914 augusztusában fenséges „Naturexperiment"-nek tekintette a háborút. Azelőtt a természeti katasztrófák – vulkánkitörés, árvíz, járvány – iránti festői kíváncsisága vitte el őt a veszélyes helyekre, de a társadalmi kegyetlenségek is érdekelték, a rablótámadás, a kivégzés, a lincselés, a tömegdemonstrációk; most mindezt valóban sűrítve tapasztalhatja. A káprázatos természet és az emberi természet meghasonlottságának a kiazmusa foglalkoztatta, és a háborút természeti eseménynek vette – a politikai koordinátáiról egy szót sem ejt, és azok nem is érdeklik. Naturalizálta a háborút. Amihez végül is nem volt köze. Magasabb szempontból viszont „játéknak" látta, mint minden földi küzdelmet.[23]

A nomád háborús élet Mednyánszkyt káprázatos tájélményekkel is megajándékozza, amire szintén fel volt készülve, hiszen a táj egész életében foglalkoztatta mint festőt. A szeme elé táruló tájat, a panorámát, az eget, a fákat, a hegyeket továbbra is ugyanolyan elvarázsoltan csodálja, mint korábban; a lövészárkok, a katonák, a trének, az ütegek, a drótakadályok a tájkép „megélénkítését" szolgálják. A véres történelmi időt a tájban vibráló időn túli ragyogással tölti meg. Gyakran nem is tudni, hogy amikor tűzfényekről vagy „véres drámáról" ír, akkor az alkonyi tájra vagy torkolattűzre gondol-e.

A háború esztétikai szemlélete tükröződik azokban a naplójegyzeteiben, amelyekben a háborús arcok, tárgyak, jelenetek színeit és formáit rögzíti. Leírja például, hogy „az ágyú szép kékesszürke kissé zölden, a fő részek barnák és kékek".[24] Rengeteg ilyen rövid festői leírást találunk a naplókban a csataterekről, lövészárkokról, vonuló trénekről, amikor Mednyánszky a színekben gyönyörködik és a festői benyomásokat memorizálja. A háborút professzionális szemmel nézi, az ő hivatása pedig a festés, ezért az ágyú színe és formája fontosabb számára, mint az, hogy ez a lőfegyver milyen pusztítást és szenvedéseket okoz. Ő, aki oly együttérző, segítőkész és anyagilag is, emberileg is önfeláldozó volt az alacsony származású védenceivel és más szegény emberekkel, akiknek megsegítését és támogatását a „legelemibb emberség" követelményének tartotta, a háborúban nem ad hírt ilyes szánakozásról, nem ír a katonák és a civilek szenvedéseiről, és nem is festi meg. A képein nyoma sincs azoknak a pacifista vagy háborúellenes szólamoknak, amelyeket egyes művészettörténészek beleláttak.

A háborús eufória vagy patriotizmus sincs azonban a festményeken és rajzokon jelen. A tájképeken a természet közömbössége látszik, az emberek megsemmisítő kicsinysége a széles, nagy, kopott és kopár ég alatt, mely már nem ragyog oly fényesen, mint a háború előtti vagy a háború első feléből való festményeken, ellenkezőleg, fojtott, becsukódik, üres. Néha metafizikussá, azaz apokaliptikussá válik a térélmény. A festmények többsége azonban nem a transzcendens megnyílást, ellenkezőleg, a bezárulást, a be- és elrekesztődést szemlélteti. „Nagyon éreztem a legintimebb ifjúkori természetkultusz és a mostani, erőszakos és tragikus érzelmek közötti hallatlan ellentétet", írja 1915-ben, azonban szóban a „diszharmonikus, kínzó kételyeken" való felülemelkedést szorgalmazza, „a lét végtelen sokoldalúságának és nagyszerűségének" átérzését, miközben a festményeken egy sokkal borúsabb lét tükröződik, ahol a halál az úr, a korábbi festményekhez viszonyítva csökken a látható transzparenciája, és növekszik a sötétség. A panteizmus kiveszik a háborús festészetéből.[25] Markója Csilla, a szakértő szavaival: „Menekülőket és tréneket ábrázoló képein az emberek kezdet és vég nélkül, örök céltalansággal vonulnak."[26]

Mednyánszky a halott katonák festőjévé válik. A halottak a földbe vagy a föld felé fordulnak, teljes dermedtséget sugározva, és hulladékjellegük van, az enyészetet, a földbe való belepusztulást mutatják. Beleolvadnak a „végtelen ősanyagba", mely fogalmat Mednyánszky 1917-ben sajátította el egy ezoterikus olvasmányából. Leggyakrabban nem látni fölöttük eget, csupán „halálszaggal terhes levegőt", ahogy egy korabeli névtelen kritikus írta.[27]

A sebesültek és a hadifoglyok portréin a szenvedélyek kiürülése, lefagyása látszik. A sebesültek szeme lezárul, karjaik összefonódnak, kezük összekulcsolódik. „A fájdalomban és fáradtságban megérlelődött tompa közönyösséget művész így még nem rajzolta" – írta az *Új Idők* névtelen kritikusa.[28]

Ami mindennek értelmet ad nála, az a munka, azaz „a múlt gondos megőrzése és feldolgozása"[29], vagyis a festés, ami Mednyánszky László hivatása és életformája volt a fronton is.

16 *Uo.*, 97.
17 Bárdoly, *i. m.*, 270.
18 „Még egyszer végignézni, végigérezni mindent, amiért életében rajongott és amit megismerni törekedett, mindezt tömörített alakban." In: Bárdoly, *Válogatás... i. m.*, 134.
19 Markója, *Válogatás...*, *i. m.*, 112.
20 Bárdoly, Mednyánszky..., *i. m.*, 331.
21 *Uo.*, 339.
22 Markója Csilla, *Egy másik Mednyánszky: Tanulmányok.* Bp., Meridián, 2008 (Enigma Könyvek), 301.
23 *Uo.*, 295. „A játékot eddig komolyan vettem, ezentúl nem fogom már elfelejteni, hogy mindez, ami itt lent küzdelem és szenvedés, egészében csak játék."
24 *„Elkínlódunk"...*, *i. m.*, 73.
25 Ezt már a korabeli kritikusok is észrevették. Farkas Zoltán például leírja, hogy az egyik „jelenet fölé ólmos égbolt borult, mely vigasztalanul tekint le az emberi kínokra". L. *Az első világháborús magyar hadifestészet: Szemelvények a korabeli sajtóból*, Enigma, 28(2001), 180–183.
26 Markója, *Egy másik...*, *i. m.*, 301.
27 Tímár, *i. m.*, 69.
28 *Mednyánszky*, Enigma, 28(2001), 184.
29 Bárdoly, *Válogatás...*, 359.

Fényes Erika

BÉKE, AVAGY LÁTTAM FEDÁK SÁRIT

Jutalomjáték a tárgyalóteremben

Fedák Sári, azaz az „isteni Zsazsa" 1900-tól 1944-ig tartó, nemzedékeken és társadalmi rendszereken átívelő karrierje a boldog békeévek, a Monarchia utáni nosztalgia szimbóluma volt. A színpadi ének és tánc vele született meg, a mozi térhódításáig a pesti tömegkultúra királynőjeként tartották számon. A színházi életen messze túlmutató jelentőségét jól mutatja, hogy az 1924-ben a *Színházi Élet* karácsonyi körkérdésére adott válaszok eredménye szerint – Ottó, Zita[1], Horthy Miklós, József főherceg, Auguszta főhercegasszony és Bethlen István után – a hetedik legismertebb élő magyarnak választották. A tudatos és lelkes nemzetépítés időszakában

1 Habsburg Ottó, az utolsó Habsburg-trónörökös és édesanyja, Zita, magyar és cseh királyné, osztrák császárné, aki 1916 és 1918 között uralkodott.

– mint mindenütt – az ünnepelt primadonnák bizonyos nemzeti sajátságok és aktuális politikai törekvések megtestesítőivé váltak. Fedák ráadásul jó alanynak is bizonyult erre, könnyen elfogadta, hogy kollégáival együtt a színház falain kívül is „igényt tartanak rá"[2]. Hipermániás lelkülete, mindent elsöprő, esztelen optimizmusa hol a magasba repítette, hol a mélybe rántotta, ő pedig élvezte, hogy mint győzedelmes, bevállalós[3] nő, a folyamatosan alakuló modern város szimbóluma lehet. Mint földbirtokos úrilány azonban nem csupán a várost, az egész országot magáénak érezte. Az első világháború kitörése Bécsben érte, majd kiugrott a bőréből a Rákóczi-indulóra masírozó magyar katonák láttán. Ordítva integetett nekik, akkor még nem sejtette, hogy erre az indulóra gördül majd le a függöny Magyarország színpadán. Budapest is lázban égett, megérkeztek az első sebesültszállító vonatok. A szalmazsákokon ellátás nélkül heverő, vérző katonák látványa nem hagyta nyugodni Zsazsát. Nekifogott kötszert, lepedőt, takarót koldulni. A Pálffy téri kórház műtőjét saját pénzen rendeztette be. Vett röntgengépet is, bevezettette a villanyt és a gázt, csináltatott fürdőt és tetvezőt is a hatszáz ágyas kórházban. A tisztaságot és az új betegek felvételét maga felügyelte. A háború után, a kommün alatt népbiztossági utasításra művésztársaival propagandafelvonuláson kellett toboroznia a Vörös Hadsereg számára. Egyik vállára itt kapta meg a vörös csillagot, amelyet vagy huszonöt évig cipelt. A másikra nyilaskeresztet tartogatott a történelem, de ne szaladjunk ennyire előre. Mint földbirtokos úrilány (ráadásul nagypofájú), nehezen palástolta viszolygását a Lenin-fiúktól, addig-addig, míg okosabbnak tűnt kereket oldani. Ausztriába szökött, de már a határnál elfogták, és mint veszélyes „kommunistát" börtönbe zárták. Csak

2 Frappáns politikai állásfoglalásai, a Molnár Ferenccel folytatott viharos vadházassága, színházi perpatvarai állandó anyagot biztosítottak a lapok pletykarovatainak.

3 Nagy feltűnést keltett azzal, hogy rendszeresen fűző nélkül jelent meg a színpadon. Kacsóh Pongrác *János vitéz* című, 1904-ben bemutatott daljátékának címszerepében pedig elsőként játszott nő létére nadrágszerepet. Eredetileg Iluska szerepét szánták neki, de ő az első elolvasás után eldöntötte, hogy Kukorica Jánosként fog színpadra lépni, és akaratát konokul végig is vitte.

azzal a feltétellel engedték el, ha elhagyja az országot. A kommün bukásáig illegálisan húzta meg magát Bécsben. Hazatérésekor maga kérte a Tanácsköztársaság alatti tevékenységének felülvizsgálatát, megelőzve a későbbi politikai támadásokat. A „nemzeti intézménynek" számító Fedákkal nem akartak példát statuálni, a *Színházi Élet Rehabilitált Zsazsa* című cikkében üdvözölte kedvence felmentését az őt ért vádak alól, 1919-ben a tizenöt éve nem játszott legkedvesebb szerepével, a *János vitéz*zel tért vissza. Ezzel az ünnepi előadással búcsúzott el a színházi világ Nagy-Magyarországtól, akkor még nem tudta: örökre. Ekkor lett Fedákból történelmi „emlékezeti hely", a Monarchia boldog békeéveinek megtestesítője, az önvigasztalás, a nemzeti önkép jelképe, mellyel a magyar társadalom feldolgozni próbálta a trianoni békediktátum okozta sokkot. A Horthy-korszak nagy kedvenceként, a korosodó Zsazsa szerepeiben továbbra is a sikeres és energiától duzzadó magyar asszony szimbóluma maradt, aki némi okot adott a bizakodásra, hogy a dolgok így nem maradhatnak, jobbra kell fordulniuk. A második világháborúban SAS-behívóval[4] a Frontszínházzal szórakoztatta a német katonákat, mint honvéd vigalmi munkás. Úgy tűnt, hiába, mert „kommunista" múltja miatt folyamatosan fenyegető leveleket kapott a nyilasoktól. Félelmében Sopronba ment vendégjátékra, de lakását kibombázták, ezért Bécsbe menekült tovább. Ott élelmiszerjegyért és lakásért felolvasást vállalt a Donausender magyar nyelvű adásában. A bukás után amerikai katonáknak játszott Németországban Hajmássy Miklós társulatában, és a francia meg a német nyelv mellé egész jól megtanult angolul is. Az első életjel, amelyet egy vöröskeresztes képeslap formájában küldött magáról magyarországi barátnőjének, gyors eredményt hozott. 1945 decemberében, néhány nappal karácsony előtt a magyar kormány hivatalos kiadatási kérelme alapján hazaszállították. Az ekkor

4 Névre szóló katonai behívóparancs, címzettje köteles volt 48 órán belül bevonulni. Nevét a parancson feltüntetett nagy betűs „*SAS*" feliratról kapta, melynek jelentése: „*Sürgős Azonnal Siess*" vagy „*Sürgős, Azonnali, Soronkívüli*"; a köznyelvi humor a második világháború idején a „*Siess Adolfnak Segíteni*" rövidítéseként tartotta számon.

65 éves Fedák Sári ettől a perctől fogva a magyar hatóságok foglya volt.

Az 1945 januárjában létrejött fegyverszüneti egyezmény értelmében a magyar állam köteles volt felelősségre vonni a háborús bűnösöket. A népellenes bűnösök elmarasztalása azonban nem csupán erkölcsi jóvátétel volt. Ajtót nyitott a radikális és erőszakos társadalmi átalakításra, a kulturális emlékezet törlésére és felülírására. Fedák a politika pálfordulásait eddig mindig megúszta, hiszen a primadonna attól primadonna, hogy álmában is szerepel, s épp ezért sok mindent elnéznek neki. A második világháború utáni számonkéréseket azonban egy pillanatig sem jellemezte az efféle empatikus nagyvonalúság: a formálódó új hatalom nem hagyhatta ki az esélyt, hogy az úri világhoz köthető életmódot, világszemléletet, életérzést, közízlést egy személyben kifejező színésznőt háborús bűnök elkövetésének vádjával állítsa bíróság elé, hiszen aligha kínálkozhatott volna jobb esély arra, hogy a letűnőben lévő „úri világot" újra és hatékonyan egybemossa a náci tömeggyilkosok ügyével, mintegy ráerősítve a kettő közötti ok-okozati összefüggésre. Ha Fedákra sikerül rábizonyítani, hogy bűnös, akkor az nagyot robban, a detonáció mindenkit elér az országban, s ez komoly muníciót adhat a népi hatalom bevezetésén fáradozó friss erőknek.

Fedák Sári minden bizonnyal nem így képzelte az utolsó fellépését, a jutalomjátékát. De mivel így alakult, ezért – nem lévén jobb választása – végigjátszotta. A fennmaradt dokumentumok és visszaemlékezések alapján a fellépés és a közeg, amelyben lezajlott, valahogy így rekonstruálható:

Az idősödő primadonna rabtársaival felsorakozott a tábornokok és a magas rangú minisztériális urak előtt. A papírablakos cella félhomályában tisztán látszott a lehelete. A nehéz kabátok súlya alatt imbolyogva, gyérülő hajában gatyamadzaggal szinte szórakozott a szemle előkelő bizottsági tagjainak növekvő zavarán. Szó nélkül álltak. Az egyik mélynövésű százados krákogása hallatszott, majd ismét némán várakoztak. A százados végül összeszedte a bátorságát, és megszó-

lalt: – Na Fedák, tegnap volt a tárgyalása... A művésznő katonásan összecsapta bokáit, miközben felelt: – Igenis! – Ööö... mennyire ítélték? Ismételt bokázás: – Két évre! – És mihez fog kezdeni, ha szabadul? Bokázás, majd a lehető leghatározottabban: – Bordélyházat nyitok, és szombat esténként, ha nagy a forgalom, magam fogok segíteni a lányoknak a kiszolgálásban!

„Jelentés 1946. jan. 13.

Jelentem, hogy az amerikai hatóságok által átadott Fedák Sári színésznő háborús bűnügyében a nyomozást lefolytattam.

Békeffy Lászlóné tanúvallomását Kürti Sári is megerősítette, hogy a gyanúsított a német megszállás óta állandóan jobboldali társasággal, Bágyoni Váróval és Hajmássy Miklóssal tartott fenn kapcsolatot.

1944 őszén Sopronba távozott, és ott nyilvános szereplés alkalmával Szálasit dicsőítette. Önként távozott tovább Bécsbe, és ott a Donausender magyar nyelvű adásában tevékeny szerepet vállalt, sőt saját írásait is felolvasta. Előadásainak java része propaganda jellegű volt, és súlyosbító körülménynek számít, hogy azt a propagandát 1945-ben, már Magyarország felszabadítása után folytatta."

1946. április 3. volt élete legnyomorultabb reggele. Mozdulatlanul feküdt a priccsen, kezében egy emlékként őrizgetett dunai kavicsot szorongatott. A délelőtti előadás előtt tőle szokatlan hanyagsággal készítette ki „toalettjét". 1945 decembere óta tartották fogva, először az Andrássy út 60. pincéjében, majd a Markó utcában. A mosómedve bunda már melegnek bizonyult, így maradt az alatta lévő pecsétes bőrkabát. Fejébe nyomta kötött hálósapkáját, és a felügyelőnővel a nyomában elindult a tárgyalásra.

A tárgyalóteremhez vezető folyosón három szolga sem bírt a nagyteremből kint rekedt tülekedő tömeggel. Nagyon helyes, ezt el is várta. Az ítéletnél is pusztítóbb volt a gondolat, hogy már nem érdekli a közönséget. Egy kisebb szobában várakozott, ahová áthallatszott a tömeg izgatott zajongása. Igazi premier előtti ideges zsibongás volt ez.

Az előadás direktora jól tudta, hogy kártyanyelven a *kontra, rekontra, szubkontra* után miért jelenti a *fedáksári* az irreálisan magas, 64-szeres szorzójú bemondást. Az ultiban igen ritkán jut el valaki addig, hogy *fedáksárit* mondjon. A népbírósági tárgyaláson bűn lett volna kihagyni. Akárhogy is, minden primadonna pályájának csúcsa, ha hozzá írnak színjátékot a szerzők. A Markóban már amúgy is ráébredt, hogy a szeretetet és a sikert ugyanaz az őrjöngő taps és örömordítás kíséri, mint a vesztőhelyen eldördülő gyilkos lövéseket. A nagyterembe lépve azért elakadt a lélegzete: ember ember hátán! Még a karzatról is lógtak. Hiába no, még mindig ő csinálja a legzsúfoltabb és legizgatottabb házat Budapesten! Mint egy versenyló, ha gyepet érez a lába alatt. Itt most futni kellett, még ha ellenséges talajon is iramodott el. Nehéz közönség, még szebb lesz a győzelem. Veszíteni meg úgysem tudott.

– Fedák Sári! Bűnösnek érzi magát? – Nem! Függönyt fel, elkezdődött a megrendelt hajsza.

A magyar nép nevében!
Fedák Sári háborús főbűnös nyilvános népbírósági pere

Didaktikus komédia 3 részben
Szereplők:
Fedák Sári
Gálfalvy tanácselnök elvtárs
Dr. Alvinczy Imre kirendelt védő
Téglássy Emmi, a vád tanúja
Bírák (5 elvtárs, 1 elvtársnő)
Népbírósági tömeg

Első felvonás

A zsúfolásig megtelt tárgyalóteremben Fedák Sári az elnök kérésére részletesen beszámol a Donausender rádió magyar nyelvű adásában leírt „ibolyákról", amelyek a lebombázott Budapest romjain is újra fognak virítani. A beszámoló végén a tárgyalóterem tömege gúnyosan röhög. Fedákra akarják bizonyítani, hogy a *Tokaji aszú*[5] 1944-es soproni előadásán a szöveget átformálva azt énekelte, hogy „Győzni fog majd Szálasi Ferenc!". Fedák tagad, a vád tanúja nem jelenik meg, egyéb tanú nincs. Gálfalvy tanácselnök a legsúlyosabb népellenes bűnével, a Donausender rádióban való tevékeny részvételével vádolja Fedákot. Fedák elmondja, hogy a soproni bombázások idején találat érte a házat, amelyben lakott, és veszélyben érezve életét Bécsbe menekült. Mivel ott állás nélkül se szállást, se élelmiszerjegyet nem kapott, így kénytelen volt a rádiónál elhelyezkedni. Gálfalvy elnök kérdésére, hogy miért nem állt be inkább szakácsnőnek, azt feleli, hogy attól félt, ha kiderül, hogy milyen remek szakács, a végén még nem engedték volna vissza a színpadra. Gálfalvy elnök rendre inti.

Második felvonás

A következő vádpontok Békeffy Lászlóné tanúvallomása alapján következnek. Békeffy Lászlóné, Fedák barátnőjének, Kürthy Sárinak a lánya. Kürthy lánya lediktálta a vallomását, majd Svájcba távozott. A tárgyaláson nem jelenik meg. A vallomás szerint Fedák féltve titkolt könyvet írt, melyben Németországot és Hitlert dicsőítette. A könyvből egyetlen példány sincs a vád birtokában, Fedák pedig tagadja a létezését, a vádpontot ejtik. A tanúvallomás szerint Fedák egy alkalommal azt a kijelentést tette Békeffy Lászlóné előtt, hogy „ha az oroszok bejönnek, jó lesz az országnak, hogy Gábor Andor[6] fehér lovon fog belovagolni". Fedák tagad, a kijelentés szerinte éppen Békeffy édesanyja, Kürthy Sári szájából hangzott el egy ráérős délutánon, amelyen kártyázással ütötték el az időt. A következő vádpont szerint a német megszálláskor azt a kijelentést tette öltözőjében, hogy „életének legszebb napja, és sírva fakadt a boldogságtól". Fedák védekezik: 1944. március 19-én, a németek bejövetelekor, nem játszott sehol, így öltözőjében sem hullajthatta örömkönnyeit.

Harmadik felvonás

A vád egyetlen megjelent tanúja, Téglássy Emmi vallomásával indul a kép. Az ifjú színésznő elmeséli, hogy amikor a Frontszínházzal turnéztak, Fedák szóba elegyedett német katonákkal, és megjegyezte, hogy a zsidóknak Magyarországon is gettókban lenne a helyük, mert ideát még mindig jól élnek, és kávéházba járnak. Fedák németül kezd beszélni hozzá, kiderül, hogy a kis „girl" nem tud németül. Somló István, Nóti Károly, Smolka János és Básti Lajos levelei következnek, arról tanúskodnak, hogy Fedák a zsidóüldözések idején segítette a zsidókat a bajban, minden követ megmozgatott egy-egy kollégáért, barátért. A vád- és védőbeszédek után az elnök szünetet rendel el, a terem őrjítő zsongásba kezd. Fedák az asztalra görnyed. Mint a tűz terjed a teremben: – Fedák sír! Sír! Sírni éppen nem sír. Papirosból kicsomagolt szalonnát falatozik kenyérrel. A tekintetes bíróság ismét elfoglalja helyét az emelvényen, dr. Alvinczy Imre védőbeszéde következik. Fedák fülel: a némaság a siker hangja. Fedák nemzedékeken és társadalmi rendszereken átívelő pályája eléri a kívánt hatást, a nézőtéren síri csend. A bírák elvonulnak ítélethozatalra, a terem ismét zsivatol. Találgatnak, latolgatják a lehetséges ítéletet, ki halált, ki szabadságot adna. A tekintetes bíróság bevonul, és kihirdeti: Fedák Sári vádlottat népellenes bűntettéért főbüntetésül kétévi börtönre, mellékbüntetésül vagyonának elkobzására, valamint politikai jogainak tízévi felfüggesztésére ítéli. Az ítélet felolvasása után halálos csend.
Vége. Függöny

A közönség csalódott, az előadás megbukott. Ki felmentést adott volna, ki súlyosabb büntetést mért volna a vádlottra. Hiába, a szocreál nem operett, a tömeg zúgolódva szétszéled. A primadonna is össze van törve, negyvenhét esztendő színpadi rutinja kevés-

5 Eisemann Mihály és Szilágyi László kifejezetten Fedák Sárinak írt zenés színjátéka, melynek írásában Fedák is közreműködött. A darab 1940 legnagyobb színházi sikere volt, még abban az évben filmet is készítettek belőle.

6 Gábor Andor kommunista író, kabarészerző, dalszövegíró, publicista. Az ő nevéhez fűződik a többi között a Csárdáskirálynő című operett magyar nyelvű szövegkönyve és dalszövegei. A kommün alatt a Közoktatási Népbiztosság sajtó- és színházügyi referense. Már ekkor is összeütközésbe kerül Fedákkal. A kommün bukása után, 1920-ban emigrál, Bécsből és Párizsból is kitoloncolják. Berlinben, majd 1933-tól Moszkvában él, 1945-ben tér haza. A Ludas Matyi alapító szerkesztője. A Fedák-tárgyalás előtt és után mindent elkövet, hogy a lap hasábjain közölt karikatúráival, blüettjeivel lerombolja a Fedák-mítoszt, és átalakítsa a tömegek viszonyát az általa reprezentált értékekhez.

nek bizonyult ma. Utolsó erejét összeszedve emelt fővel lép ki a tárgyalóteremből, cellájában lecsapja magát a szalmazsákjára, majd hülyén bámulja az égre rajzolt vasrácsot.

A Népbíróság Országos Tanácsa másodfokú ítéletének tárgyalása már nem volt nyilvános. Úgy tartják, ha nincs közönség, nincs előadás sem. Itt megállapítást nyert, hogy a Donausender magyar adásában vállalt néhány felolvasás az egyetlen bizonyítható vád Fedák ellen, a vádiratban foglalt egyéb vádak megnyugtató bizonyítékok hiányában kikerültek az értékelési körből. A testület épp ezért a két év helyett három hónapra kurtította a börtönbüntetést, politikai jogai gyakorlásának felfüggesztését öt évre csökkentette. Ugyanakkor három évre eltiltotta foglalkozása gyakorlásától Budapesten, mivel a város *„megfelelő számú és minőségű színművésszel rendelkezik, s így a fasiszta rendszer által favorizált, többé-kevésbé tehetséges színészek hiányát nem érzi"*.

(A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1995. június 12-i felmentő ítéletében megállapította, hogy Fedák nem követte el a terhére rótt bűncselekményeket.)

Zsazsa 1946 kora őszén falusi süllyesztőbe távozott a színről, már szabadulása másnapján kilódították Budapestről. Rokonai nyáregyházi birtoka lett az új otthona. A börtön szokásaitól nehezen szabadult, reggel hatkor már fent volt, és a ház tornácán szó nélkül megkezdte sétáját, fel-le, fel-le. Nagy csendben és visszavonultságban élt a ház egyik melléképületében, próbált szabadulni a teljes közönytől, amely úrrá lett rajta. A falu is idegenül, gyanakodva fogadta először, de télre tavasz, nyárra ősz jött, és a jó öreg Zsazsával úgy megszokták egymást, mintha sose lett volna másképp. A pesti gyárakból hazatérő fiatalok látták el az Amerika Hangja, a Szabad Európa vagy London híreivel. Görcsösen kapaszkodtak együtt a nyugati rádiókban elhangzott szép szavakba, ígéretekbe, de az egyik csalódást követte a másik. – Na, majd az ENSZ őszi gyűlésén! Később aztán: – …majd a tavaszin!… Csak a következő tavaszig bírjuk ki!… Várni kellett, és még mindig várni. Majd a Hágai Nemzetközi Bíróság döntése elhozza az igazságot. A csalódás után kezdődött minden elölről: majd ősszel… majd tavasszal. A felduzzasztott remények aztán lohadni kezdtek, falusi barátai lelkesedése lassanként alábbhagyott. Zsazsa azonban továbbra is minden estét a rádió mellett töltött. Ült alacsony foteljében térdére könyökölve, fejét két kezébe hajtva, remélt és várt. 1952-ben rokonai birtokát is államosították, őt pedig ismét kiköltöztették a falu határán túl, egy döngölt padlós házba. Hetvenhárom éves volt ekkor, de még mindig nem csüggedt. Kötni kezdett, először kézzel, majd nagyüzemi módon géppel. Szerette ezt a munkát, és ebből tartotta fenn magát. A haláltól nem, a fekete autóktól annál jobban félt. Attól például nagyon, amelyik egy nap a falusi út mentén hirtelen fékezett mellette, majd a kocsiból kiszálló durva arcú ÁVO-tisztek elindultak felé. – Nem így akarom végezni! – szűkölt magában, de többre nem volt idő, mert az egyik férfi már meg is szólította: – Mondja, a Fedák Sári ebben a faluban lakik? – Igen. – felelte röviden és halkan, nehogy felismerjék a hangját. Egész testében remegett. – Megnyertem a fogadást! – kiáltott vissza a másiknak. – Inkább azt kérdeznéd meg, hogy erre van-e Monorierdő! – Fedák intett, hogy erre. Beültek az autóba, és elrobogtak.

Az idő ment tovább, Zsazsa pedig konokul ült a rádió mellett, térdére könyökölve, fejét a két kezébe hajtva, és lassan hét esztendeje várt. Meghalt Sztálin, talán most! De megint nem történt semmi. Az évszázad legzordabb tele következett. Ő szüntelenül kapta a sürgönyöket, amelyekben hogyléte felől érdeklődtek. Halálának egyre gyakrabban keltett hírét alig győzte cáfolni. A tavasz végre meghozta a változást Szendrő József, az akkor nyíló, előbb Déryné Színház, utóbb József Attila színház új igazgatója személyében. Szendrő nyáregyházi poggyászában ott lapult Csiky Gergely *Nagymama* című vígjátékának egy példánya. Valódi jutalomjáték. Fedák habozott. Félt. Hamarosan újabb meghívást érkezett: dr. Tóth Aladár igazgató hívta meg a *János vitéz* bemutatója 50. évfordulójának díszelőadására, mint a daljáték első és legsikeresebb Kukorica Jancsiját. De ő tovább várt, nem mert kiállni az „új" közönség elé.[7] Meg különben is: – Ezeknek?!… 1955 tavasza mégis visszahozta régi jókedvét. Barátainál töltött néhány napot, mulatott, zongorázott, énekelt. Leghíresebb szerepeit játszotta és énekelte éppen, amikor erős fájdalmat érzett a mellkasában, és elájult. Az Irgalmasok Kórházába szállították Budapestre, ahol 1955. május 5-én hajnalban meghalt.

Halálával a személyéhez kapcsolódó kulturális erőtér azonban nem semmisült meg. Azt, hogy joggal tartott tőle, illetve a társadalom mélyén eltemetett búvópatakoktól a kommunista politikai elit, híven tükrözi a Rákosi Mátyás iratai között őrzött belügyi jelentések egyike a Fedák-temetésről:

„Fedák Sári, a múltrendszer szélsőjobboldali színésznőjének temetése május 10-én volt a Farkasréti Temetőben. Fedák Sárit jobboldali tevékenysége miatt a felszabadulás után színészi munkájától eltiltották. Ennek ellenére több színigazgató – egészen Fedák haláláig – megkísérelte szerződtetni. Színészi körökben úgy értékelték, mint a magyar operett megteremtőjét. Még legutolsó hónapjaiban is, amikor már halálos ágyán feküdt, Szendrő József a nemrégen alakult József Attila Színház igazgatója azzal biztatta, hogy összeköttetései révén eléri, hogy Fedák szerződést kapjon. Fedák Sárit ez év márciusában agyvérzéssel az Irgalmas Kórházba szállították. Tekintettel arra, hogy Fedáknak SZTK. tagsága nem volt, így költségeit a színészek adták össze, többek között Pethes, Turay Ida, Dajka Margit stb. Fedák Sári betegségéből felgyógyulni nem tudott és május 5-én meghalt. Halála – jobboldali múltja ellenére – nagy részvétet váltott ki színészi körökben. Fedák temetését Medgyasszai Vilma, Oláh Gusztáv, Mészáros Ági és Latabár Kálmán rendezték. A temetésen Medgyasszai Vilma mondott beszédet, majd egy koszorút helyezett el a következő felírással: „Jancsikámnak örökké, sírig szerető Iluskája." Fedák temetése előtt a rendezőbizottság először a Népművelési Minisztérium felé, majd a Szakszervezetekhez, onnan pedig a Nemzeti Színházhoz fordult segítségért, hogy anyagilag támogassák a temetés költségeit. Amikor a fenti helyekről elutasító választ kaptak, ekkor kezdték meg a gyűjtést a temetés költségeire. Az összegyűjtött összeg 10–15.000 forint volt. Latabár saját kocsiján ment le személyesen Kiss Ferencért Székesfehérvárra, hogy ő is részt vehessen a temetésen. Rajta kívül még résztvettek: Rózsahegyi Kálmán, Latabár Kálmán, Ajtay Andor, Gobbi Hilda, Medgyaszay Vilma, valamint számos színész. Gáspár Margit a Fővárosi Operett Színház igazgatója, Latabár Kálmán tanácsára az Operett Színház próbáit délelőttről délutánra halasztotta, csak azért, hogy minél több színész megjelenhessen a temetésen. A temetés nagyarányú díszletezés mellett zajlott le. A férfiak fekete frakkban, a nők fekete fátyolba vonultak ki. 100 tagú cigányzenekart akartak kivinni, ebből azonban mindössze csak egy cigány volt. A temetésen kb. 2.500–3.000 személy vett részt. A temetés ideje alatt a résztvevők között ívet hordoztak szét, mely íven márvány sír-emlékmű felállításához gyűjtöttek. Ezen gyűjtésre Oláh Gusztáv 1.000 Forintot, Honti Hanna 500 Forintot, általában az adakozók 100–200 Forintot adtak. A temetés szervezőinek további felderítésére bizalmas nyomozást folytatunk.

Piros László, Rajnai alez., 1955. május 19."

7 Karády Katalint – hiába volt a nyilasok rémuralmának áldozata – vidéki fellépései alkalmával, mint a Horthy-korszak sztárját, kifütyülték, sörösüveggel dobálták meg.

Felhasznált irodalom:

Bános Tibor: *Aki szelet vet…*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.

Fedák Sári: *„Te most csak aludjál Liliom…"*. Fedák Sári emlékiratai, Magyar Ház Kiadó, Budapest, 2009.

Heltai Gyöngyi: Fedák Sári mint „emlékezeti hely". A bulvárszínházi kulturális örökség átértékelése. In: *Az operett metamorfózisai 1945–1956*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 11–38.

Molnár Gál Péter: *Honthy Hanna és kora*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1997.

Peer Krisztián

MAJDNEM-KANÁLLAL NEM LEHET LEVEST ENNI

Hányszor meghaltál majdnem te is.
Terhelhetlek a részletekkel?
Ez most nem autóbaleset.

A szemérem azt jelenti,
hogy nem befolyásolnak
tapasztalatok és előérzetek.
Inkább a halál,
mint hogy segítségért kiálts.
Félreütés. Bár majdnem kivéreztem.
Alig találtak vénát, nem hazudok.
70/40 annak, aki ezen a nyelven ért.

Maradtam volna ott.
Tartottam volna magamban.
Figyelmetlenül dicsérsz, mint egy kutyát.
Komolyabban veszed, mint én, de sehogy sem érted.
Nem érdekeltem a halált!

Még mindig szedálnak?
Azt sem tudom, ezt most kinek mondom,
annak, akit majdnem utolértem,
vagy annak, aki nálam sokkal vadabbul
örül annak, hogy itt maradtam vele.
Mindent betartok,
mindent bent tartok.
Nem érted?
Nem érdekeltem a halált!

Te, de az mindegy.
A szomszéd, aki megtalált.
Anyám.
Praktikusék.
Tisztább életbe térhessek vissza.

Temetni se kellett, mégis
hány embert megmozgattam,
körülugráltátok a majdnem-halált.

Igyekeztem egy helyre hányni,
állítólag sokat.
Te állítod.

Emlékszem a pillanatra, amikor rájövök,
álmodtam én már ezt egyszer, csak szívrohammal.
Meztelen vagyok, és nem is akkora a baj,
mint a szégyen.
Kijutni valahogy.
Magamra kell rángatnom egy alsógatyát,
hogy kimehessek segítséget kérni.
Merniük kell rám nézni ahhoz,
hogy megálljanak.

Hónapokig csak pépeket ehetek,
de a májam és a hasnyálmirigyem is rendben.
Ami mellékesen csoda.
Az írással majd kicsit jobban megszenvedek,
vagy inkább keresek egy realista gasztroenterológust.

Menni utánad.
Dóri, melletted?
Semmilyen gyümölcs, csak banán és dinnye.
Márai mindenre jó.

„Valahányszor orvoshoz mentem, nem tudtam szabadulni a kínos és megalázó érzéstől, hogy megcsalom a derék embert, aki mestersége és emberismerete szerint, aggályosan és gondosan, de teljesen reménytelenül foglalkozik velem. Mert mindaz, amit ajánlhatott – az orvosságok, különféle gyógymódok, víz vagy sugár, porok és folyadékok –, talán gyógyította vesém, májam vagy szívem, de nem gyógyíthatta azt, ami a betegség egyetlen oka: életmódom, mely jellememből, alaptermészetemből és hajlamaimból következik. Ezért, komolyan és udvariasan, legjobb tudásunk szerint, de mindig megcsaltuk egymást, az orvos és a beteg. Életmódokat nem lehet gyógyítani, és megváltoztatni is csak ideiglenesen lehet. Ezért gondoskodik a természet, bölcsen, a betegségekről: mert a legtöbb ember csak a nyavalya kényszerű vesztegzárában piheni ki időlegesen szenvedélyeit." (Márai Sándor)

Előző nap fekete tejbegrízt szartam,
emésztettvas-szaga volt,
hinni kellett volna annak is.
A szépség: hiba.
Gondoltam, kialszom.

Mielőtt beletörődtél,
te is megpróbáltál eljutni az ajtóig,
eljutni hozzám?
Azóta nem horkolok.

Még ott is artikuláltak a mondatok,
ahol a test már nem engedelmeskedik.
Utcára kell jutnom,
mert kiment a látásom,
és az utolsó fekete, amit láttam,
valószínűleg vér.
Kijutok, és az utca fehér.

A kezemben maradt kulccsal
földre rogyva kocogtatok egy vaskaput.
„Vért hánytam, nem látok, hívjanak mentőt."
„Nincs nálunk telefon" –
akkor minek az alsónadrág.

A nyelőcsőrepedés jól hangzott,
de ellentmondásokat szült, mert azt műtik.
Nekem csak a felmaródott nyálkahártyám vérzett
– kicsinek látszom innen –,
szondán keresztül elállítható.
Alkoholistabetegség,
azért néztek úgy rám,
pedig én azt hittem,
tisztulok, ha hányok.

Egy művésznek többet nézünk el, mint másnak,
mondta a vonzó doktornő, miközben vénát keresett.
A titkok legnagyobb gyilkosa a test –
szabadkoztam a vonzó rezidensnek,
amiért a seggemből korábban
nem tudtam rendesen kitörölni a vért.
Nincs szükség vizsgálatra,
dühösen repül a gumikesztyű
a kukába, hej.

Amikor azt mondtam, meg akarok halni,
nem erre gondoltam.
Igazából csak mondtam.
Elég sokszor két
átbujkált év alatt.
Minek is akarnék,
ha akkor én is meghaltam veled.

De most majdnem sikerült, megnyugodtam.
Attól is lehet, hogy nincs tovább.
Régen is ittam, csak most rád kenem.
Már majdnem láttalak, és ez elég.

Még mindig szedálnak?
Majdnem meghaltam, majdnem belehaltál,
de kezdhetjük újra, és ez kezdetnek elég.

Vágvölgyi B. András

OROSZORSZÁGOT, ÉSZ, NEM ÉRTHETED

Olga ugyanúgy fejből fújta a *Beatles Bibliát*, mint az idevonatkozó Spions-számot, meg milyen az keverni Lennont Leninnel. „Amihez hozzáértek, azt átalakították különös, varázsos álomvilággá. … Epsteinnek nem voltak üzleti aggályai. Minél idősebb lett, és minél nagyobb birodalom ura, annál érzelmesebb és szentimentálisabb léleknek mutatkozott." Blake illusztrációi Dantéhoz, Gainsborough, Turner bukkan fel Olga fejtegetésében, mellyel a teatrológus bizalmát kívánta kiérdemelni. Vlagyiszlav, a színházi ember folytatja Olga mondatát: Жёлтый подлодка a Sárga Tengeralattjáró felbukkan Artyekben, a *pionyerszkij láger*ben, ami a szovkom idők legendás modernista vasbetonja, a retró science fiction életérzés, a Sárga Tengeralattjáró a parton üldözi Ringót, LSD, mint *Lucy in the Sky with Diamonds*, amolyan varjúlé, műanyag edénybe facsart károgás patkányklónba oltva, akárha egy tokiói földrengés idején, hebefrén nevetéssel leplezett ostobaság, olyan, mint Chairman Mao híres mondata, miszerint, ha északi szelek fújnak, nem betonpajzsot kell építeni, hanem szélmalmot. Építsenek mandalát a katonák, *une minute de bonheur*, kékkabátosok Borogyinónál, CIA-terv a moszkvai víztározók LSD-tartalmának szignifikáns emelésére, gyalogtúra Jaroszlavlból Kosztromába, az Arany Gyűrűn futó Komintern páncélvonata, idegen pályán vívott cseh–magyar háború, Jézus Krisztus mauserrel, a nép új ópiuma: az anarchia (Mahno), a krími levegő megrészegít és elbutít, metafizikai édesszáj, Riviéra mézbe áztatott kandiscukorral, higanyt önteni gyűszűbe, prizmatörölgetés, hörcsögtaposás, kecsketejben kifőzött tölgyfa asztal, elefántganéval telt fiókos szekrény. Elindulni a bunkerblokkban, kinyírni a személyzetet, aztán a likvidátorokkal végezni, végül a likvidátorok likvidátoraival. Sírni, ha erdőről álmodunk. Iszaak Babel Borges tinédzserkorú unokahúga, újorosz diktafon: Doronyinnak hívják, emberevő. Burját sámán, gulágon volt hitbéli okból, három hangot énekelt torokhangon, megszelídítette a pahánokat, mint Szent Jeromos az oroszlánokat vagy Allen Ginsberg a Hell's Angelst, meg is kapja ezért a Szovjetunió Népművésze megtisztelő

címet, később feltalálta az időgépet, és visszahozta az életbe Jezsovot, akivel üstöllést munkához lát, hiszen tudta, hogy éjszakának kései óráján is van egy világos ablak a Kremlben, lámpafény világítja: Sztálin olvas. Napi ötszáz oldalt. Kusztyogyijev erről is festett érzékletes olajképet, mikor éppen a mindenki számára oly szívszorítóan ismert mozdulattal megdörzsöli az orrnyergét. Az idő nem folyó, nem lineáris áram, hanem örvény. Grúz bort nem árulnak Nyugaton a plutokraták, mert azt tartják: vér a mellékíze.

Jó, Szorokin mondta Németországból, de Vlagyiszlav, a színházi ember nem tágít: Al Brodax szkanderezik Brian Epsteinnel „a mulattatás gombafejű császárairól" kötődő rajzfilmről, jó, nem Marilyn szolgálja fel a lazacos szendvicseket, viszont a „rózsaszínnek és a kéknek [van] az az álomittas színe, melyet a szaksajtó pszichedelikusnak nevez, annak nyomán, hogy ilyen színeket javarészt csak kábítószer mámorában fantáziál bárki", és igen, létezik Henry Miller az ő magasan erotikus irodalmával, és vannak nyugodt napok klisében. Nem szeretem az újorosz kifejezést, mert azt feltételezi, hogy a két főváros mellett van egy harmadik, és azt Brighton Beachnek hívják. Olga, neked olyan kék a szemed, mint a tengernek Ajvazovszkij képein. És azt tudtad, hogy Feliksz Edmundovics, a Cseka-alapító Dzserzsinszkij okkult körökben ismert hipnotizőr volt? Példamodell, modellpélda. Vagy ott van a Dzsingisz kánnak tulajdonított mondás a lópofákról és az emberi arcokról, a parttalan élő áradatról, melyet az ő akarata támasztott, és amely a bíborvörös alkonyi sztyeppén a semmi felé száguld, de ez a semmi nem a kietlenség, hanem a Semmi, és akkor az individuál-Temüdzsin arról értekezik, hogy ebben az áradatban hol van az Én. Ilyenek az újoroszok is, pláne, ha szilovik származásúak: egyáltalán nem megérzik a jövőt, hanem formálják, azzal, hogy átcsúsznak-másznak oda, ahonnét szerintük fújni fog a szél. Ezután a szél számára nem marad más, mint hogy tényleg onnan fújjon. Ahogy a költő mondja: Oroszországot, ész, nem érted. És ezt szexuális neurózisra sem lehet visszavezetni. Lermontov is ismerte a módszert, persze nehéz találgatni egy olyan ember belső világával kapcsolatban, aki elhatározván, hogy a Gonoszra irányítja tekintetét, végeredményképpen holmi szárnyra kapott huszár ezredesről írt poémát. Nem állítom tehát, hogy Lermontov pezsgővel fröcskölte a nőket, de fölöttébb valószínűnek tartom, tekintettel a nemi kérdés iránti örökös kíváncsiságára, illetve azokra a szemérmetlen, de abszolút elfojthatatlan asszociációkra, amelyeket ez a művelet kelt, ahányszor csak egy szép fiatal nőre irányul. Bevallom, a szóban forgó képzettársítás teljesen a hatalmába kerített. Nem emlékszem, hogy valaha is ennyire undorodtam volna magamtól. A karakülkucsmámat átitató pezsgő savanykás bűze lelkem igazi névjegykártyájának tűnik ebben a pillanatban. Részeg beszélgetés az orosz kommunizmus

ógörög gyökereiről, és hogy a filozófiát sokkal helyesebb lenne filoszodóminak nevezni, akárcsak az argentin irodalmat. Üde férfiasságunkat nem feledve ballagunk az élet sivatagán keresztül, bojtos köntösben, mely alatt csíkos pizsamanadrág meredezik. Az orosz értelmiség csak kitartottként tud élni, ocsmány, gyermekded vonása ez neki. A Gonosszal kokettálni kellemes, kockázat semmi, nyilvánvaló haszon. Önkéntes gazemberek hadserege, tudatosan keverik össze a fentet a lenttel, a jobbot a ballal, az általam álmodott álom, a történelem, mint virtuális valóság valójában kisrealizmus. A szellem bekokainozott számító stricije. Én az asztalra teszem a revolvereimet. Képtelenség átbújni a kerítésrudak közt, mert a pusztaság rács mögötti darabja már rég tengernyi élettapasztalatot magába záró, Afganisztánból hazaküldött cinkkoporsókkal van tele. A Kurszk atom-tengeralattjáró mélyben lebegve hidratálódó hulláiról nem is beszélve. Mámorunk természete szerint arctalan és kozmopolita. Birodalmi. Tengerbe zárt fájdalom, nyílt vízi zsákutcák, beltengerbe suvasztás, kiúttalan bírvágy.

Olga álmatag szemmel néz Vlagyiszlavra: ott van például Dejneka *A jövő pilótái* c. képe. A jövő gengszterei már eltűntek az aluljáróban, de *A jövő pilótái* című kép ott lóg egy gengszterlakás falán. Egyáltalán, mi a fenének nekünk ez az Amerika? Japánt kell követni, szomszédok vagyunk. Japán yakuzákkal meg a mi autochton, honi kertben nevelt gengsztereinkkel kiszorítjuk Amerikából a szuszt. Hiába háborúztunk velük '904–05-ben, már akkor is példaképek voltak. Az atombombát is az arcukba dörgöljük, a Szovjetunió széthullását is. A yakuzák nem a kicsi, életképtelen japánok, akikről a *Hét szamuráj* (*Shichinin-no samurai*) parasztjai ötlenek, hanem a nagyon is menő, szamurájvarkocsot, bélvédő *shirasut*, elegáns alpakkaöltönyt hordó, hónuk alatt mindkét oldalról kétméteres ausztrál csajokkal Roppongiban grasszáló életcsászára japánok. Japán szám. Három kis vonás egymás fölött, mint az ég triagrammája. Hozzá kotó-zene, szokatlan hangszínű húros hang, fakoppanás, gagaku-tánc. Japán a szégyen miatt élte meg a szabados fordulatot, egy hajtásra kiürítette a pohár tartalmát, mely leginkább a rizs főzőlevével hígított vodkára emlékeztetett. Az üveg értékét a benn élő pusztaság adja, mondta, és a vodkásüvegre kacsintott. Mi japánok, mondja Miska Japoncsik, az odessza-beachi bandita, nem zaklatjuk a Világmindenséget létrejöttének okaival kapcsolatos fölösleges gondolatokkal. Nem terheljük Istent Isten fogalmával.

Te vagy a mi orosz nőtípusunk, mondja Vlagyiszlav, és feljön egy kis sósavas reflux: tejfehér bőr, széles csípő, anyányi keblek, huncut szemben tükröződő pajkos gondolatok. A televízió ablak a lelki szemétledobó csövén. Átkelünk a Tenjin folyón, és elvánszorgunk a Rashomon kapujáig viharban. Tacsanka. (Titok s homály fedi a szó eredetét, etimológiailag megmagyarázhatatlan.) Ínyencek a Lewis helyére Maxim géppuskát szereltek. Az értelem a test kocsijába fogott ló (Upanisádok). Ferde fején moarészalaggal díszített tiszti kucsma, előtte a kandahári széles lejtő, kibelezett, kővel megpakolt hasüregű bajtársak, szájában a sivatagi szélben nagyobbat ütő vodka íze. Máktea, házi heroin, herényi ópiumgolyó, Orlov ügetőlovak kevéske kokainért. Bezzeg a szakasz huligánjai teleették magukat szibériai sámángombával, azóta azt szajkózzák, hogy ők a tibeti kozákok, lótolvaj, a főszereplő Tian Zhuangzhuang 1986-os filmjében. Körülöttünk hihetetlen mennyiségű láthatatlan elefánt is kószál, némelyik szőrös, mint a mamutok, leették róluk olvadáskor a húst a hópárducok.

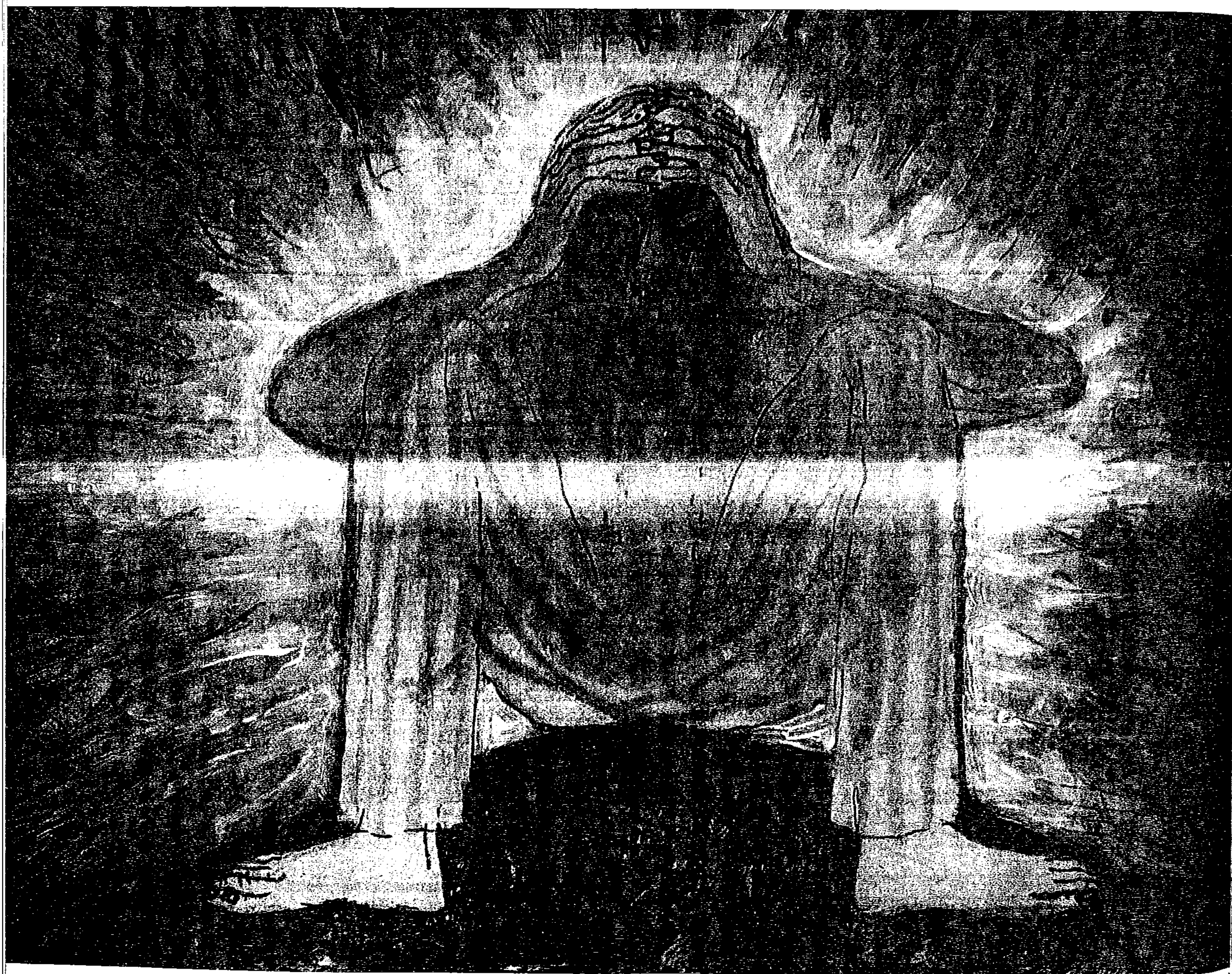
Az idő egyetlen realista pillanata a most, ezt értették meg az éleaiak. Mert nem vagyunk reálisak, csak az árnyak játéka, a tűz visszfénye teremt bennünket. Újoroszok vizsgálatával foglalkozó antropológusok azt sejtik, hogy terepjáróikon a kurbliként-csörlőként használt eszköz egyfajta döfőorr, amit még Kandahárban kísérleteztek ki. Az utolsó helyi neoplatonikus a párt XX. kongresszusa előtt megszűnt szégyellni azt, hogy teste van. Be vannak tépve. Azóta. Mindig. Elit pétervári gengszter csakúgy, mint az Arbaton flangáló moszkovita flanőr. Egy életre megszerezni az életérzést: halálig legyen betépve az ember. Haszbulatov is állandóan be van tépve, Ruckoj is. Kétsoros rózsaszín zakójuk tatár harci mez a tűz ugráló fényében, az aranygombok kurgánból kiásott fémbiléták. Fel kell hagyni a parázson hólyagosodó banditanyál nyalogatásával, mert meghalni olyan, mint a börtönből munkatáborba, zónába kerülni. A szigorított és a havaj. Az elosztótáborban találkozni Korsunidze pahánnal. Ez jutott eszembe, ilyesmit írtak az *Ogonyok*ban, még régen, amikor súlyemelést tanultam, és peresztrojka volt. A lényeg: Sztálin alatt élt úgy az ember, mint most. Nemá! Sztálin alatt a halál után ateizmus volt, most meg Szent Orosz Ortodoxia van.

Azt mondod, Olga, hogy te ismerted Budapesten Koós Jánost. Hogy mikor évente kétszer meglátogatta Budapesten Ioszif Kobzon, akkor előbb ellátogattak a Rudas fürdőbe, Szokoli Musztafa (Mustafa Sokolović) bosnyák budai pasa építtette a kupolát az ősi fürdő fölé 1566-ban, egészséges masszázs, aztán a Lila Akác étterem, valamiért azt szerették; kishalászlé, tatárbifsztek, borjúláb kirántva, vodka és fehérfröccs. Hát hol volt, hol van ehhez képest Pugacsova vagy a bulgár bikája, Kirkorov? Sehol. A mi országunk mindig is zóna volt, és az is marad. Tengerhiányos, ha belegondolsz, befagyott, száraz sivatag. A valláselleness harcban betiltották a sámánizmust, de volt szoldatjesíva Birobidzsanban: ez sem változott, csak *á la russe nouveau*. És akkor éppen Dzsohar Dudajev csecsen lovassága Stinger rakétával a vállán lovagol immár a kazanyi sztyeppén Moszkva felé. A szamovár mellett rongyokon hering hever, régi Pravdán fanyelű bicska, uborka és olajos sprotni. Az asztal alatt vodka.

Az esztétikum területén Lenin elvtárs óvott minket a túlzott formai kísérletektől, azt tanította, hogy forradalmivá nem a meglepő forma, hanem a proletár eszmével való mély belső átitatottság teszi a művészetet. Az „Én császárságának dalai" lett a kötetem címe, kinyomtatták, ment boltokba, első napon az egészet felvásároltam mind a 17 millió négyzetkilométeren, összegyűjtöttem Zagorszkban, és felgyújtottam. Ezzel számoltam le a költészettel. De nem számoltam le a föld alatti nevetéssel, ami azt jelenti, hogy a középkorban gyakran támadtak oroszokra mindenféle nomádok, és a parasztok föld alatti házakat képeztek, ahová behajtották az állataikat, mikor a látóhatár szélén feltűnt a porfelhő.

A vodkának önmagában nincs alakja. Itt egy pohár, itt egy csészealj. Melyik az igazi alak? Mindkettő. Mindkettő igazi. A vodka csészealjban: pokol, a vodka pohárban: paradicsom. Szexnő gimnasztyorkában, lovaglónadrágban és csizmában; kezében ostor helyett olyasfajta hajlított vaskar, amivel az autók motorját indítják be régi csehszlovákok. Szuka az összes fehérnép, nem igaz, Marmeladovna? Az a kupleráj a Herzen utcában van? A ma nemzedékének meghülyítették az agyát az amerikai cionisták. Jártam itt a közelmúltban két barátommal, puskatussal ágyékon is vágtak. Pszilocib, barbitu-

rát, ecstasy? Smirnoff, Sztolicsnaja, Absolut? Tudja mit? Oldja fel az eksztázist az abszolútumban. A vodkásüvegből egy szál sárga rózsa meredezik, az olyan venger motívum, mint ahogy a népének enkezével zenélő kán, a Selyemút Vito Corleonéja meg turkesztáni motívum. Analóg, nem a digitális. A digitálishoz is van drót, persze. Nem kell a mágyar elvtársakat a turkesztáni elvtársakkal nagyon összekeverni, majd csak később, hogy nagyobbat robbanjon. Addig algoritmikusan szegregáljuk őket. Gettó? Az túlzás, kifelé nem látszhat így. Stetl. Esetleg. Megismételt Sokal-ügy most már full globálban. Mert feljövünk, Olgácska, feljövünk, mint fagyott föld alól a fekete, meleg olaj Tyumenben, Olgácska! – mondta Vlagyiszlav. Olga aztán csak jó tíz év múlva jött rá, hogy mennyire érdemes lett volna tovább barátkozni vele.

Szántó T. Gábor

NEM ÖL, NEM ÖLEL

Szexualitás, erőszak és identitás Iszaak Babel műveiben

A *rabbi fia* című elbeszélésben, a *Lovashadsereg* ciklus eredeti záródarabjában a zsitomiri Motále rabbi fia, Ilja Braclavszkij halálának leszünk tanúi, aki a *Rabbi* történetében még csak a szombati tűzgyújtási tilalmat megszegve dohányzott apja imaházában, ebben a történetben azonban már a közösségből kiszakadva, a forradalom híveként, vöröskatonaként hal meg. *„...nyomasztó volt látni a herceget nadrág nélkül"*, fogalmaz a narrátor, megadva még most is Iljának azt a címet, amely a rabbidinasztia reménybeli folytatójaként megillette. A jichesz (előkelő származás) a vallásos világban is számít, a Braclavszkij-dinasztia örököse a zsidó világ arisztokráciájához tartozik. Az elbeszélő zsidó kontextusban is gondolkodik, zsidó reflex működik benne. A törékeny, esendő, a *Rabbi*ban *„fonynyadt apácaarcú"*-ként emlegetett Iljával szemben a kozák katonalányok *„megvetették a padlón minden kacérságot nélkülöző, görbe, nőstény lábukat (...) szenvtelenül szemlélték ennek a lelkét kiadni készülő szemitának a nemi szervét, ezt a fonnyadt, gyengéd, göndör férfiasságot"*. Az elbeszélőt, látva a sebesültet, ismerve nemes származását, szemérem fogja el, mely éles ellentmondásban áll a katonalányok szemérmetlen kíváncsiságával. Gyengéd szeretettel beszél az esendően kitárulkozó testről, a másik szemérmét óvni kívánó szolidaritással. Felidéződhet az olvasóban Noé fiainak története: a gonosz Hám nem tiszteli ittas apja fedetlen szemérmét, míg Sém és Jáfet háttal megy be sátrába, és Sém be is takarja. Az ókori rabbinikus hagyomány a három magatartást három kultúrkörrel asszociálja: Hám a pogány népek, Jáfet a görögség, Sém a zsidóság megtestesítője. A test – akár élő emberé, vonzó nőé, sebesülté, halotté, barátė vagy ellenségé – bizonyos szentséget hordoz az elbeszélő számára. Nem puszta préda: isteni képmás. Jó példa erre *A két Iván* is, melyben az éj sötétjében véletlenül levizel egy halottat. *„...a földön egy lengyel holttestet pillantottam meg, ott fürdött a vizeletemben, a lé a szájából csorgott ki, a fogak között csöpögve, s ott ülepedett meg a puszta szemüregben (...) Pilsudski marsall hadsereg-főparancsnok kiáltványával letöröltem a bűzlő folyadékot eddig sosem látott testvérem koponyájáról, s a nyereg súlya alatt görnyedve megindultam tovább."* Világosan érzékelteti e motívum a különbséget, mely a főhőst szembeállítja a kozákokkal, például *Az özvegy* csábítójával és a női szereplővel, akik a nő haldokló élettársától nem messze enyelegnek. A moralitást itt a haldokló végakaratának való megfelelés testesíti meg a kozák számára. A nő vonakodik végrehajtani, mire a szerető megveri, egy újabb tabut sértve meg, s talán tudatalatti lelkiismeret-furdalását is kompenzálva. Hangsúlyosan más a zsidó elbeszélő viszonya a másik emberhez, a testhez, mint a kozákok legtöbbjének, akik gátlásoktól alig korlátozva ölnek és ölelnek.

Az elbeszélésciklus eredeti kiadásának záró darabja volt *A rabbi fia*, mely hangsúlyos visszatekintéssel indul: *„Emlékszel-e Zsitomirra, Vaszilij? Emlékezel Tyetyerevre, Vaszilij, és arra az éjszakára, amikor a szombat, a fiatal szombat besomfordált az alkonyat mentén, s piros sarkával nyomogatta szét a csillagokat? // A hold karcsú szarva a Tyetyerev fekete vizében fürdette nyilait. A mulatságos Gedáli, a IV. Internacionálé megalapítója elvezetett bennünket Motale Braclavszkij rabbihoz az esti ájtatosságra."* Ez a később is

megismételt retorikai szerkezet az utólagosságára utal, a távlatra, talán az írás zárlat mivoltára. Vaszilij pedig – ha nem az elbeszéléseken kívüli alak – bizonyára Vászja Konkin[1], aki vívódva ölt a *Konkin* című novellában, nehezen szánva rá magát a tettre, hosszasan próbálva meggyőzni ellenfelét, a lengyel tisztet, hogy adja meg magát. Ő az, akinek érzékenysége következtében megnyílhat az elbeszélő; ő az, akinek őszintén vallhat érzéseiről, szolidaritásáról egy másik zsidó vöröskatonával, nem pedig a ciklus másik két Vaszilija: *A levél* együgyű Kurgyukovja és az *Este* durva szakácsa. Konkinhoz, akárcsak az *Egy ló története* Hlebnyikovjához, illetve a *Krisztus Szaskának* nevezett szereplőhöz azért kerül közelebb az elbeszélő, mert tartózkodóbbak, igazságosabbak a többiekhez képest, s emberségesebb viselkedésükkel hozzá hasonlóan maguk is kilógnak a megismert kozákok sorából.

*A rabbi fiá*ban visszavonulóban van a Lovashadsereg. *„És a páratlan szörnyű Oroszország, mint a ruhatetűk falkái, ott taposott háncsbocskorában a vasúti kocsik két oldalán. Tífuszos parasztömegek görgették maguk előtt a katonahalál megszokott terhét. Fel-felugrándozott vonatunk lépcsőjére, de a puskatusütések leseperték onnan."* Az orosz parasztok képe ellenszenves, mint helyenként a piszkosnak, nyomorgónak, maradinak és ügyeskedőnek ábrázolt haszidoké, akiknek társaságában a főhős mégis néha megmerítkezik és otthonosságot talál. Mint aki természetes emberi közösségre, szerves összetartozásra vágyik egész életében, de egyrészt a családi elvárásrendszer, értelmiségivé válása, zsidósága miatti kirekesztettsége, másrészt a tradicionális zsidó létformától való elválása akadályozza, hogy otthonosságra leljen. Babel bolsevizmussal való szimpátiája nem zárta ki, hogy zsidó ünnepeket ünnepeljen, de ugyanígy a pravoszláv karácsony elmaradását is hiányolja például Mologyenovóban, a kétutcás kis faluban, ahol hosszabb ideig lakott.[2] Közösségek (beleértve a család) ideiglenes vonzásában, de személyes, művészi, emberi szabadságát óvva élt, gyakran helyet változtatva, mint aki írói inspirációt is merít a helyváltoztatásból, mintha ezzel pótolni volna képes azt a szabadságot, amitől a sztálinizmus megfosztotta.

Ahogy Iszaak Babel a bibliai Jichák/Izsák, az archetipikus zsidó fiú, úgy Ilja Elijáhu próféta nevének orosz változatát viseli, aki zsidó vallási felfogás szerint a messiás előhírnöke. A braclavi Nachman haszid dinasztiájának kései örököse, Motále rabbi *„élettelen arcú"* fia megszakítja a hagyományt, elhagyja a zsidó közösséget, és forradalmárrá lesz. E világi megváltásra, életre szomjazva kitör a zsidóságból, odahagyja a tóra és a messiásvárás kötött formáit, és a történet végén anélkül hal meg, hogy a megváltás bekövetkezett volna, vagy fiú utódot állított volna, aki a helyére léphetne. A történet végén Ilját az elbeszélő *„testvérem"*-nek nevezi. E mély azonosulásról valló kifejezést mindössze itt és *A két Iván*ban, a levizelt, halott lengyellel kapcsolatban használja Babel a *Lovashadsereg* szövegében.[3] Nem a kozák, nem az orosz kommunista, csak a halott és véletlenül megbecstelenített ellenség, illetve az elbeszélővel egyívású és azonos ideológiai pályát bejáró – és szintén a harcban elesett – zsidó bolsevik a testvér. Egyszerre végtelenül univerzális és esendően partikuláris is. A kirekesztettséget, a kozákok zsidó- és értelmiségi-gyűlöletét megtapasztalva, a gyilkolás lényétől idegen, mégis elviselt mindennapjai közepette kiszolgáltatott az érzelmi elgyengülésnek, a szolidaritás érzésének és a zsigeri azonosulásnak a halandó embertárssal, és népe egy hozzá hasonló pályát bejáró tagjával, akinek lénye kettősségét világosan mutatják az alábbi sorok: *„beraktam a katonaládába Braclavszkij vöröskatona szerteszét heverő holmiját. // Volt itt minden egy rakáson: agitátori megbízólevél és a zsidó költő emlékirata. Lenin és Maimonidesz arcképe feküdt egymás mellett. Lenin koponyája göcsörtös vasból és Maimonidesz arcképe matt selyemre festve. Egy női hajfürt lapult a párt IV. kongresszusának határozatait tartalmazó kis könyvecskében, és a kommunista röplapok margóján óhéber versek kacskaringós sorai szorongtak. Bánatos és gyér esőként ömlöttek rám az Énekek éneke lapjai meg a pisztolytöltények."* Ellentmondásos tárgyakat, anyagokat helyez egymás mellé az elbeszélő, melyek kettős, és ezáltal konfliktusos identitását fejezik ki. E kettős identitás megjelenítésére a leginkább adekvát forma a nyelv, az irodalom. Babel nagy tudatossággal és korántsem kockázat nélkül létrehozott orosz-zsidó irodalmi életműve, megannyi ambivalenciával terhelt létének önreflexiója, nem csupán kifejezte, hanem a diaszpóra-zsidó írókhoz hasonlóan a bizonytalanságban mintegy kapaszkodóként keletkeztette is ezt az identitást.

A haldokló Ilja Braclavszkijt, utolsó pillanataiban, az elbeszélő kérdezgetni kezdi. A fiú bevallja, hogy már apja imaházában esett találkozásuk alkalmával is párttag volt, csak nem hagyhatta ott anyját. *„És most, Ilja?"* – kérdi az elbeszélő, a párttagságáról való közlés után nevezve először bizalmasan utónevén a másikat, mintha ezáltal új, a családi köteléket helyettesítő, azt felülíró szövetség alakulna ki közöttük, ahogy a tórai szövetségkötés is felülírja az ösztönköteléket. Braclavszkij mintha meg is erősítené ezt: *„A forradalomban az anya csak epizód – suttogta lecsillapulva. – Sor került az én betűmre, a B betűre, és a pártszervezet kiküldött a frontra."* A *B* betű, a nagy haszid dinasztia zsidó családnevének kezdőbetűje feszült vagy némiképpen ironikus ellentmondásban áll a pártszervezet szóval, különösen, ha kitágítjuk jelentéstartományát, és a teremtéstörténet első szavának első betűjére (*b*erésit: kezdetben) emlékezünk. A héber betű neve *bét*, jelentése: ház, otthon. A ב betű három oldalról zárt képét kommentáló midrás szerint: amint a ב nyitott elöl, és zárt hátul, nem megengedett számodra azt keresned, mi van fönt, mi van lent, mi volt előtte, mi lesz utána. Braclavszkij kitörése a hagyományos normarendszerből, csatlakozása a forradalom Lovashadseregéhez, radikálisan szemben áll ezzel az elvárással. Új kezdetet sugall ez az eredeti kontextusától az új kedvéért eltávolított, modern szekuláris asszociáció is: a zsidó tradíció múltba tekintése helyett a forradalmi jövőbenézést, melyre a *„pártszervezet"* és a *„front"* szavak jelentései rímelnek.

„A forradalomban az anya csak epizód" – mondja dacosan a haldokló. Felrémlik-e bennünk a *Rabbi* című elbeszélésből, *A rabbi fia* előzményéből a „nagy" Gedáli mondata: *„Az öröklét csak az anyáknak adatott meg (...) Az anya emléke táplálja bennünk a részvétet."* A kötet összefüggésrendszerében ezzel a feminin mondattal vitatkozik a haldokló Ilja Braclavszkij, a forradalom maszkulin ideológiájának harcosa, és végső fokon veszít, ahogy a forradalmat választó Babel is, aki azonban tudatában van az ellentmondásnak. Az *„anya"*, az *„öröklét"* és a *„részvét"* kifejezések megnyitnak egy másik, Gedálira jellemző, haszid misztikus gondolkodásra utaló jelentéstartományt. A célzás a Sekhina képzetét is felidézi: az isteni jelenlét kabbalista értelmezés szerinti tíz szefirája (szintje) közül a legalsót, melyet a vallási képzelet Isten női/anyai alakmásával azonosít: ez áll legközelebb az emberhez, ez teszi elviselhetővé számára az isteni hatalmasságot, s kíséri el például a száműzetésbe is a zsidó népet. Lehet, hogy a forradalomban az anya csak epizód, a haszid gondolkodásban azonban az isteni alakmás anyai attribútumai a lét elviselhetőségét biztosítják.

Ilja Braclavszkij *„[m]eghalt, még mielőtt Rovnóba érkeztünk volna"* – közli az elbeszélő lakonikusan, egy sor kihagyása után, az utolsó bekezdésben, majd következik az igazi zárlat. *„Meghalt az utolsó herceg versek, imaszíjak és kapcák közepette. Egy isten háta mögötti kis állomáson temettük el. És én, aki ősi testembe alig bírom begyömöszölni képzeletem viharait, én fogtam fel testvérem utolsó leheletét."* Versek és imaszíjak, a *„göcsörtös vas"*-fejű Lenin és a *„matt selyemre"* festett Maimonidesz, a szö-

1 Hetényi Zsuzsa: *Csillagosok – keresztesek. Mítosz és messianizmus Babel Lovashadseregében.* Tankönyvkiadó, 1992. 60. o.
2 Gereben Ágnes: *Babel világa.* Európa Könyvkiadó, 1990. 231. o.
3 Hetényi: i. m., 182. o.

vetség ősi jelét hordozó test és a szabadon, törzsek és hagyományok határa fölött viharzó képzelet. Ha van, ha lehet a narrátornak szellemi testvére, akkor az az eredetében és későbbi irányválasztásában, léte megannyi ellentmondásában vele azonos Ilja Braclavszkij. Őt, szellemi alteregóját nevezheti csak testvérének, nem a haszidokat, akikkel éppúgy időlegesen talál csak közösséget, mint azokkal a kozákokkal, akik kigúnyolják és megalázzák. A *Lovashadsereg* eredeti záró elbeszélése e tükörkép megtalálásának, önmagához való megérkezésének a művészi foglalata. S ha egybevetjük Ilja alakját a másik, *„testvérem"*-nek nevezett szereplővel, *A két Iván*ban az éj sötétjében levizelt, ismeretlen halott lengyel tiszttel, akkor azt is leszögezhetjük, hogy Babel mindössze két halottat: egy halott lengyelt (háborús ellenfelét) és egy halott kommunista zsidót (elv- és harcostársat) aposztrofál így. Amiből arra következtethetünk, hogy testvérének a halandó embert tekintette, és/vagy a halottakat. Utóbbiakat – némi túlzással – talán azért, mert hiába akart kitörni a civilizáltság ketrecéből, hiába vonzódott a viszolygás mellett titokban a kozákok nemiségéhez és brutalitásához, hiába leste az életet akár *Kulcslyukon*, akár a front véresen brutális, az ösztönöket felkorbácsoló és szabadjára engedő közegében, ő maga *„élettelen arcú"* zsidó értelmiségi maradt: eszmék és erkölcs akaratlan képviselője, akit csak a sztálini elnyomás tudott felmorzsolni – és végül meggyilkolni.

*

Babel évekkel később egy másik elbeszélést illesztett a *Lovashadsereg* ciklus újra kiadott változatának végére, az *Argamak*ot,[4] mely megváltoztatta a könyv végkicsengését. Az elbeszélés dátuma szerint 1924 és 1930 között íródott a szöveg, és 1932-ben jelent meg.

Kissé szervetlen, de érthető befejezése ez a *Lovashadsereg*nek, melynek eredeti kiadását a siker és a pozitív fogadtatás mellett éles támadások is érték, például Bugyonnij, a Lovashadsereg egykori parancsnoka részéről. 1926 és 1932 között jelentősen megváltozott a szovjet világ, ekkor kezdődött a sztálini személyi kultusz, sokasodtak a törvénytelenségek, megkezdődött a történelem átírása is, egyes vezetőket kiretusáltak a párt és a forradalom történetéből. A harmincas évek egyre fagyosabb légkörében Babel is nyilvános kompromisszumokra kényszerült a hatalommal szemben. Élete és társadalmi pozíciója megőrzése érdekében gyakorta ki kellett fejeznie lojalitását a bolsevik uralom iránt. Sztálint dicsérte például az 1934-es írókongresszuson,[5] és félelemből, vagy beszűkült munkalehetőségei miatti személyes érdekeit követve, hamisan tanúskodott Sinkó Ervin perében a Moszfilm ellen.[6] Kissé megkeseredve, cinikusan élt a harmincas években Sinkó memoárja szerint, forgatókönyveket és filmdialógusokat írva és átírva, s az elvárások ellenére igyekezett minél kevesebbet publikálni, mintha prózai életművét, amennyire lehet, megóvni próbálta volna a dogmatizmustól.[7] Kérdés, vajon a *Lovashadsereg* újrakiadásának esélyét növelve írta és illesztette a hosszan készülő *Argamak*ot könyve végére, vagy valamilyen belső indíttatás vezette, netán az évek során átértékelte a mű végkicsengését.

Prózai életműve legfeljebb még egyszer ennyi elbeszéléssel gyarapodott a *Lovashadsereg* után: elsősorban az *Odesszai történetek* egyedi hangulatú írásaival. Két színdarabot írt, megélhetési kényszerből irodalmi bérmunkákat végzett: forgatókönyveket, cikkeket írt és szerkesztett, például Sólem Áléchem műveinek új kiadását.

Lehetséges, hogy a külső elvárások mellett az is szerepet játszott az *Argamak* létrejöttében, hogy a ciklus „továbbírta" magát. Babel a prózaínségben visszatért élete főművéhez, meghatározó élményanyagához, úgy érezte, van még megírásra kívánkozó élmény, téma, és örült, hogy újra veretes prózát írhat, ráadásul abból a forrásból, amelyből a legjobbat nyújtotta, s amelyért a szerkesztők és az olvasók egyaránt lelkesedtek.

4 Gereben: *Babel világa*, 227. o.

5 Gereben: *Babel világa*, 268. o.
6 Sinkó Ervin: *Egy regény regénye.* Magvető, 1988. 530–534. o.
7 Sinkó: i. m., 449. o.

Az *Argamak* világa egyébként nem tér el a korábbi darabokétól, talán kicsit jobban kidomborítja Baulin parancsnok – *„a brjanszki gyár lakatosa"* – munkáskáder voltát. Az írás cselekménye: egy Tyihomolov nevű kozák megöl két foglyot. Törvényszék elé kéne állítani, de Baulin inkább elveszi a lovát, ami igazi csapás Tyihomolovnak. (A ló fontosságának és elvesztése jelentőségének motívuma a ciklus több korábbi elbeszéléséből: *A levél*ből, az *Egy ló történeté*ből és az *Afonyka Bidá*ból már jól ismert.) Ez a ló kerül az elbeszélőhöz, aki megpróbálja meglovagolni, de a kozák ügetéshez szokott jószág nem adja meg magát új lovasának, aki csak a németek ellen harcolva tanult meg lovagolni. Amikor elsodródik csapattestétől, más egységek elkergetik. Noha a narrátor itt háborús múlttal bír, slemilsége, kívülállása, *„négyszemű"* mivolta összeköti a többi történet elbeszélőjével. Az egyes szám első személyű elbeszélő álma, hogy *„úgy ülöm meg a lovat, mint bárki más (...) rám sem emelik szemüket"*. Vágyik rá, hogy befogadják, erről is álmodik éjszakánként. De a ló háta felsebesedik, a narrátort pedig kínozza a tudat, hogy nyílt sebeken lovagol, és hírét veszi a lovától megfosztott kozák iránta érzett ellenszenvének is. Tyihomolov büntetését nem veszik komolyan, visszatér az egységéhez. Néhány lefagyott vagy megsebesült ujját levágták. Baulin parancsnok rothadó lábujját áztatja ugyanekkor egy dézsában, a templom előtt, és Argamak, a ló hátát is sebek éktelenítik. Közösség teremtődik ezáltal a parancsnok, az elküldött, de visszatért alárendelt és a ló között. Csak az elbeszélőnek nincsenek külső, fizikai sebei: részint talán, mert mégsem vett részt ütközetben, részint talán, mert kényes bőrű, városi emberként rendszeresen tisztálkodik. A ló felnyerít igazi gazdája láttán, és az elbeszélő természetesnek veszi, hogy visszaadja a ló tulajdonjogát. Ezzel a maga részéről lezártnak tekinti az ügyet, igyekszik kibékülni Tyihomolovval, de ő és a kozákok mind megvetik békülési igyekezetéért, beleértve a parancsnokot. Tyihomolov a ló sebesülése miatt is ellenszenvez vele, de a többiek békekötési szándékában megtestesülő férfiatlanságáért, küzdőszellemének hiányáért utálkoznak. Az elbeszélő a parancsnokot hibáztatja, hogy ellenséget szerzett neki, mire az durván reagál: *„Átlátok rajtad (...) átlátok rajtad egészen. Ellenségek nélkül szeretnél élni. Egyre csak ezen töröd magad, ellenségek nélkül (...) Baulin homlokán tűzpiros foltok ütöttek ki. Arca megrándult. // – Tudod, miért van ez? – mondta és sehogy se tudott úrrá lenni a lihegésén. – Azért van, mert unatkozol itt. Szedd a sátorfád, és menj innét az anyádba."*

Két világ csap össze megint: a kozákok férfivilágának animális, törzsi-harcos ösztöne, mely számára evidens a barát/ellenség dichotómiával leírható világ, és a vallási alapokon nyugvó civilizáció életmegőrző feminin princípiuma, melynek jelképe a valóságot a civilizáció fénytörésében szemlélő *„négyszemű"*: a zsidó értelmiségi, aki minden embert potenciális, illetve vágyott társának tekint. *„Magányos voltam ezek között az emberek között, akiknek barátságát sehogy sem sikerült megnyernem."* Magányos mint zsidó a nem zsidók, magányos mint civilizált, kifinomult és puhány értelmiségi a vad, ösztönlény kozákok között. A narrátornak el kell hagynia az alakulatot.

Új egységénél, mint megtudjuk tőle: *„jobbra fordult a dolgom. Mert akárhogy is, Argamak mégis megtanított a Tyihomolov-féle lovaglásra. Teltek a hónapok, és álmom valóra vált. A kozákok nem kísértek többé tekintetükkel sem engem, sem a lovamat."* Így ér véget hirtelen, a korhangulatnak és az elvárásoknak megfelelni igyekvő „vörös farokkal" a végén a *Lovashadsereg* utolsó elbeszélése. Tudható: a lovak és a lovaglás különösen fontos szerepet játszott Babel életében, s ez az a férfias cselekmény, mely által hőse emancipálódhatott a kozákok természetes-férfias lényéhez, ha szabadon ölni és ölelni nem is tudott. A lovaglás és a ló szeretetében feltétlenül azonosulhatott a kozákokkal, igaz, a záró elbeszélés címadó szereplője, Argamak, a ló, nem barátkozik meg vele, így nem tud egységébe integrálódni, csak egy másik, meg nem nevezett ló meglovaglása által, egy másik egységbe. Akár egy sebesült ló, sántít e befejezés, és Babel sorsát is ismerve, sokkal hitelesebbnek hat az életmű foglalataként *A rabbi fia* zárlata.

A kozákok közé való beilleszkedési kísérlete a harmincas években, kényszerűen új formában, a sztálinizmus világában folytatódott. Babel valószínűleg élete végéig törekedett az azonosulásra, a befogadtatásra, és talán hitét sem vesztette el baloldali eszméiben, egy igazságosabb világ reményében, még ha az őt korlátozó s végül elpusztító sztálinizmust minden bizonnyal elutasította is, és nem hozott létre olyan műveket, melyekért különösebben szégyenkeznie kellett volna.

A parancsnoka által elvett lova miatt, igazságérzetében a Lovashadseregnek hátat fordító Hlebnyikov kapcsán írja még a húszas években az *Egy ló története* végén: *„azonos szenvedélyek háborgattak mindkettőnket. A világot mindketten egy nagy májusi rétnek tekintettük, egy rétnek, ahol csak asszonyok meg lovak járnak."* Kései elbeszélésében pedig, a *Di Grassó*ban – talán élete foglalataként, ám a felismert kudarc tudatában – így fogalmaz: *„...a nemes szenvedélyek féktelenségében sokkal több az igazságosság és a remény, mint a világ örömtelen szabályaiban."* A szenvedély féktelensége vonzotta Babelt a forradalomhoz, a Lovashadsereghez, a kozákokhoz. Meglehet, a jövő társadalmát is úgy képzelte el, mely a polgári gátlásokat, az ember és ember közötti távolságot csökkenti, másrészt azonban a pogromokban, háborúban, a kozákok között és a sztálini rendben megtapasztalt, morált felőrlő erőszakot tompítja, és remélhetőleg megszünteti. Mégis, csupán formális azonosság teremtődhetett közte és a kozákok között, mert absztrakt ideológiai célok kötötték össze őket: az egyenlőségalapú társadalom eszméje, mely azonban a véres diktatúra gyakorlatát fialta. Az orosz-zsidó író intellektuális és habitusbeli magánya mindvégig megmaradt. Ahogy a zsidó történelmi tapasztalatokra gyakran reflektáló Gergely Ágnes írja *Babel* című verse zárlatában: *„írt égő várost, vágtát, viadalt, kívülről volt kozák. De belehalt."*[8]

8 In *Kobaltország*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.

Jankó Attila

ΔΟ'ΥΡΕΙΟΣ 'ΙΠΠΟΣ

Egy nappal a Kerenszkij-kormány elkergetésének évfordulója előtt, 1918. november hatodikán reggel a Kreml kertjében főbe lőtték Roman Malinovszkijt [Роман Вацлавович Малиновский]. Ma már kevesen ismerik a nevét, bár egy sok millió példányban kinyomtatott tankönyv még említette, az 1912-es választásról szóló bekezdésben: *A munkások a nép egyéb rétegeitől elkülönítve (az úgynevezett munkáskúriában) választották duma-képviselőiket. A munkáskúria kilenc képviselője közül hatan: Badajev, Petrovszkij, Muranov, Szamoljov, Sagov és Malinovszkij (akiről később kiderült, hogy provokátor) a bolsevik párt tagjai voltak.* (*A Szovjetunió Kommunista [bolsevik] Pártjának Története – rövid tanfolyam*, Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.)

Azt nem olvashatjuk a *Krátkij Kurszban*, hogy Malinovszkij nemcsak képviselő volt, hanem a bolsevik frakció vezetője, a Központi Bizottság tagja, sőt a pártba beépült ügynökökre vadászó háromfős különbizottság tagja. A párttörténet brezsnyevi verziójában, bár az jóval terjedelmesebb könyv, már nem szerepel – és az Encyclopædia Britannica szerkesztői szerint sem jár neki szócikk. Ugyanakkor Allen Dulles, a CIA igazgatója egyik könyvében hosszabban írt róla is: *The expression 'agent provocateur' points to French origins and was a device used in France during times of political unrest, but it is the Russians again who made a fine art of provocation. It was the main technique of the czarist Okhrana in smoking out revolutionaries and dissenters. An agent joined a subversive group and not only spied and reported on it to the police, but incited it to take some kind of action which would provide the pretext for arresting any or all of its members. Since the agent reported to the police exactly when and where the action was going to take place, the police had no problems. Actually, such operations could become immensely subtle, complicated and dramatic. The more infamous of the czarist agents provocateurs have all the earmarks of characters out of Dostoevsky. In order to incite a revolutionary group to the action that would bring the police down on it, the provocateur himself had to play the role of revolutionary leader and terrorist. If the police wished to round up large numbers of persons on serious charges, then the revolutionary group had to do something extreme, something more serious than merely holding clandestine meetings. As a result, we encounter some astounding situations in the Russia of the early 1900s. The most notorious of all czarist provocateurs, the agent Azeff, appears to have originated the idea of murdering the Czar's uncle, the Grand Duke Sergius, and the Minister of the Interior, Plehwe. The murders then gave the Okhrana the opportunity of arresting the terrorists. One of Lenin's closest associates from 1912 until the Revolution, Roman Malinovsky, was, in fact, a czarist police agent and provocateur, suspected by Lenin's entourage but always defended by Lenin. Malinovsky helped reveal the whereabouts of secret printing presses, secret meetings and conspiracies to the police, but his main achievement was far more dramatic. He got himself elected, with police assistance and with Lenin's innocent blessing, as representative of the Bolshevik faction to the Russian parliament, the Duma. There he distinguished himself as an orator for the Bolsheviks. The police often had to ask him to restrain the revolutionary ardor of his speeches. Indeed, in the cases of both Azeff and Malinovsky, as with many 'doubles', there is some question as to where their allegiance really lay. Since they played their 'cover' roles so well, they seem at times to have been carried away by them and to have believed in them, at least temporarily.* (Allen Dulles: *The Craft of Intelligence*, 1959)

Ez a könyv a kiadó és a fordító feltüntetése nélkül megjelent magyarul is – Eörsi István meghatározását idézve, *állami szamizdatként* – a megbízható elvtársak számára: *A leghírhedtebb cári provokátor, Azef ügynök kiagyalta, hogy gyilkolják meg a cár nagybátyját, Szergiusz nagyherceget és Plehve belügyminisztert. E két gyilkosság aztán alkalmat adott az Ohranának a terroristák letartóztatására. Roman Malinovszkij, 1912-től a forradalomig Lenin egyik legmeghittebb társa, tulajdonképpen cári rendőrségi ügynök és provokátor volt. Lenin környezete mindig gyanakodott rá, de Lenin mindig megvédte. Malinovszkij segített fölfedni a rendőrségnek a titkos nyomdák, titkos ülések helyét, az összeesküvéseket, de legfőbb teljesítménye sokkal drámaibb volt. Rendőri segédlettel és Lenin mit sem sejtő áldásával megválasztatta magát az orosz parlament, a Duma bolsevik csoportjának képviselőjévé. Ott kitűnt mint szónok a bolsevikok melletti kiállásával. A rendőrségnek gyakran kérnie is kellett, hogy mérsékelje beszédeinek forradalmi lendületét. Azef és Malinovszkij esetében felmerül a kérdés, vajon melyik oldalon álltak igazán. Olyan jól játszották szerepüket, hogy e szerep néha egészen magával ragadta őket – annyira, hogy legalábbis időlegesen, ők maguk is hittek benne.* (Allen Dulles: *A hírszerzés mestersége*, 1963.)

Maradjon egy ideig nyitott kérdés, vajon kettős ügynök volt-e Malinovszkij, aki valójában azért működött együtt az Ohranával, mert a Dumában elmondott beszédeket szabadon ki lehetett nyomtatni a szociáldemokrata párt legális lapjában, így megkerülve a cenzúrát. Továbbá, Azef tettei mutatják, a rendőrségnek is rendkívül fontos volt, hogy Oroszországban marginális, de erősnek tűnő terrorista csoportok működjenek. Sokan abszurd drámának tekintik Sławomir Mrożek *Policija* című realista művét, amely egy meg nem határozott országban játszódik, ahol a rendőrségnek sikerül felszámolnia az összes ellen-

zéki csoportot, köztük a terroristákat is – és a rendőrfőnök akkor jön rá, ennek létszámcsökkentés lesz a következménye. Tehát a rendőrök egy részét kijelöli: ők dobják a következő bombát a miniszter kocsijára. Ez lehetett a helyzet akkor is, amikor Azef és tartótisztje megbeszélték a belügyminiszter – de facto mindkettőjük főnöke – elleni merényletet, akivel bomba végzett 1904-ben. Azef egyébként lebukott, az új belügyminiszter lecserélte a rendőrfőnököt, az utód menesztette a tartótisztet, ezt követően az Ohrana egyik munkatársa kiadta két beszervezett ügynök nevét egy újságírónak, Vlagyimir Burtcsevnek. Az alacsonyabb szintű ügynököt az eszer párt [Партия Социалистов-Революционеров] becsületbírósága halálra ítélte – leszúrták –, és hosszan vizsgálták Azef tevékenységét is. Mire három évvel később bizonyítottnak látták, hogy áruló, már Németországba menekült; ott halt meg 1918 áprilisában.

Hogyan lehetett egy rendőrügynök Lenin bizalmasa? Erre szerintem nem elegendő magyarázat, amit Karsai László írt, álnéven: *A régi bolsevik gárda tagjai 1917 előtt jószerével többet voltak börtönben, száműzetésben, emigrációban, mint igazi, otthoni pártmunkán. A híres centralizált, illegális apparátus semmiféle gyakorlati eredményt sem tudott fölmutatni 1917 előtt; a cári titkosrendőrségnek a párt legfelső vezetésében is volt beépített embere – Malinovszkij személyében –, hála Lenin katasztrofálisan rossz emberismeretének. 1917 tavaszától viszont a bolsevik párt minden volt, csak nem hierarchikusan szervezett, acélkemény, egységes, szilárdan vezetett élcsapat... A pártba fölvették Trockijt és híveit és még sok más irányzat, volt antibolsevista frakció tagjait. 1917–1921 között a párton belüli és a párton kívüli irányzatokkal, politikai erőkkel, frakciókkal és pártokkal nyílt, heves vitákat vívtak a bolsevikok, a bolsevik frakcióknak saját újságjuk volt. 1917 októberében Zinovjev és Kamenyev, Lenin talán legközvetlenebb munkatársai Gorkij mensevik színezetű lapjában a fegyveres felkeléssel kapcsolatos ellenvéleményüket tették közzé, miközben a Pravdában Sztálin cenzúrázta, átírta vagy visszatartotta Lenin cikkeit. A párt vezére a távolból hiába könyörög, kér és fenyegetőzik lemondással [...].* (Káli Lajos: *Bolsevikok; Hóhérok, Áldozatok,* Beszélő 24, 1988.) A *katasztrofálisan rossz emberismeret* mellett van még két fontos faktor: Vlagyimir Iljics nagyon örült, hogy az oroszországi szocialista munkáspártban végre felbukkant egy *munkás* – vagy

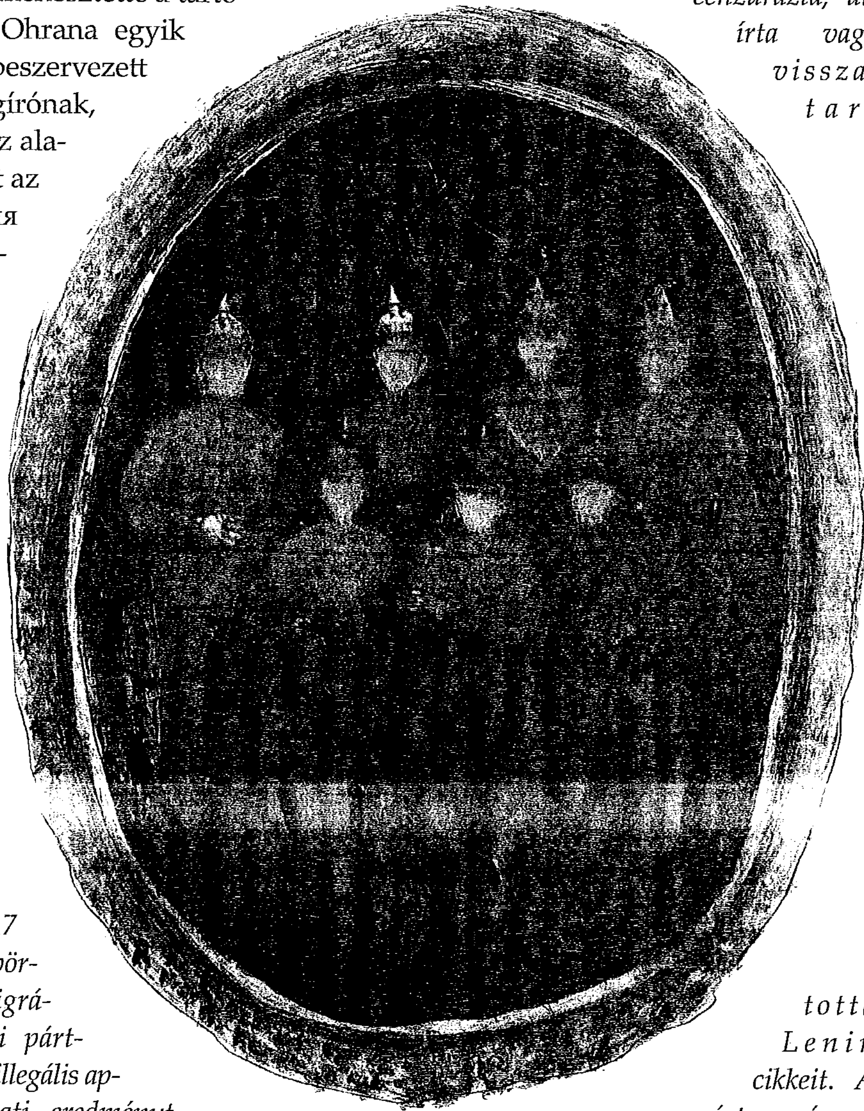
valaki, aki annak látszik –, és lelkesen küzd a mensevikek ellen.

Malinovszkij talán egyetlen részletes életrajza egy amerikai történész műve, ez alapján foglalom össze pályafutását. (Ralph Carter Elwood: *Roman Malinovsky – A Life without a Cause,* Oriental Research Partners, Newtonville, 1977.) Lengyel katolikus parasztcsaládba született, 1876 tavaszán, tehát az orosz birodalomban ő is periferikus helyzetből indult, mint az elnyomott zsidók és baltiak. Szülei korán meghaltak, oldalági rokonok nevelték, megpróbálták cipész-, majd szabóinasnak adni, de nem tanulta ki egyik szakmát sem. Az Ohrana ennek ellenére a *портной* [szabó] álnevet adta neki később. Már tizenévesen elkapták kisebb (lopás) és nagyobb (erőszak) bűncselekmények miatt, majd szabadulása után besorozták katonának. Az orosz–japán háború után leszerelt, vasmunkás volt Péterváron a Langenzipen gyárban, majd hamarosan a vasmunkások szakszervezetének egyik vezetője lett. Tehetségesnek bizonyult: rendesen megtanult oroszul, erős hangja volt, szeretett szónokolni, később cikkeket írt, egy év múlva főállású szakszervezeti titkár lett. De 1909 elejére a szakszervezet létszáma negyedére (3700 főre) csökkent, és a megmaradt tagok 80 százaléka már tagdíjat sem fizetett, így a titkár fizetése elapadt. A rendőrség közbeavatkozása miatt el kellett költöznie Moszkvába, ahol 1910 májusában letartóztatták, és valószínűleg már beszervezett ügynökként szabadult. Ekkor kezdődött villámgyors karrierje a bolsevik frakcióban, mert a fő feladata az volt, hogy tovább rontsa a mensevik és bolsevik frakciók viszonyát – ez pedig nagyon tetszett Leninnek. Ennek köszönhette egyrészt a képviselő-jelöltségét (amihez a rendőrség aktív közreműködése is kellett: eltüntették a büntetett előélet dokumentumait, mert azok lehetetlenné tették volna a jelölést), másrészt a prágai pártkonferencián Lenin beválasztatta a Központi Bizottságba. (Egyes források szerint nem kapott elegendő szavazatot, de a KB-tagok névsora titkos volt, így a szavazás eredménye is...) A konferenciáról szóló jelentéséért még 100 rubel prémiu-

…um töredéke került az OSS
s…
…át – öt teherautó ra-
Dun…
… találta meg
képvise…
… Az
szónokolt …
zetését. Nem …
lyait, rendszerese…
tesével vacsorázott e…
löntermében. Gyakran …
dön élő Lenint, aki 1914 j…
lasztotta útitársául háromhete… …ó-
pai körútjára. Párizsban találkoz… …gyimir Burtcsevvel is, aki akkor már a …olsevik frakciónak dolgozott, jelentős honoráriumért. Azt állította, továbbra is vannak fizetett ügynökei az Ohrana központjában, le tudja buktatni a pártba beépített besúgókat. A megbeszélés minden bizonnyal *nyílt, elvtársi* légkörben zajlott. Bukását természetesen nem Burtcsev okozta, hanem egy újabb kormányátalakítás: az új belügyminiszter-helyettes V. F. Dzsunkovszkij tábornok sokallta az ügynök évi 8000 rubeles fizetését és eseti prémiumigényeit, így 1914 májusában egy telefonbeszélgetés során, véletlen elszólásnak álcázva a közlést, felfedte a Duma elnökének: a bolsevik frakció vezetője az Ohrana ügynöke. Az elnök szerint saját állama által fizetett spicli sem lehet a törvényhozás tagja, méltatlan a feladatra, azonnal lemondásra szólította fel. Malinovszkij még kialkudott 6000 rubel végkielégítést a rendőrségen (a gyári munkások átlagbére havi 30 rubel körül volt akkoriban, szakszervezeti titkárként 50 rubel fizetést kapott), majd külföldre utazott. Néhány hónappal később kitört a nagy háború, visszatért Oroszországba, újra katonaként szolgált, és hamarosan német fogságba esett. A táborból rendszeresen levelezett Leninnel és Krupszkajával, lelkesen terjesztette a tőlük kapott nyomtatványokat, agitált – ez megfelelt a németek elképzeléseinek is, akik 1917-ben Lenint is visszaküldték Pétervárra. Malinovszkij ügynöki tevékenységének dokumentumai 1918 tavaszán előkerültek az Ohrana irattárából, ez lezárta a vitát: Lenin tévedett, a mensevik vezetőnek, Martovnak, aki 1911 után folyamatosan hangoztatta, hogy Malinovszkij spicli, igaza volt.

Az álnéven Péterváron
februárjában Malin…
ján találta …
írt…

zéki csoportot, köztük a terroristákat is – és a rendőrfőnök akkor jön rá, ennek létszámcsökkentés lesz a következménye. Tehát a rendőrök egy részét kijelöli: ők dobják a következő bombát a miniszter kocsijára. Ez lehetett a helyzet akkor is, amikor Azef és tartótisztje megbeszélték a belügyminiszter – de facto mindkettőjük főnöke – elleni merényletet, akivel bomba végzett 1904-ben. Azef egyébként lebukott, az új belügyminiszter lecserélte a rendőrfőnököt, az utód menesztette a tartótisztet, ezt követően az Ohrana egyik munkatársa kiadta két beszervezett ügynök nevét egy újságírónak, Vlagyimir Burtcsevnek. Az alacsonyabb szintű ügynököt az eszer párt [Партия Социалистов-Революционеров] becsületbírósága halálra ítélte – leszúrták –, és hosszan vizsgálták Azef tevékenységét is. Mire három évvel később bizonyítottnak látták, hogy áruló, már Németországba menekült; ott halt meg 1918 áprilisában.

Hogyan lehetett egy rendőrügynök Lenin bizalmasa? Erre szerintem nem elegendő magyarázat, amit Karsai László írt, álnéven: *A régi bolsevik gárda tagjai 1917 előtt jószerével többet voltak börtönben, száműzetésben, emigrációban, mint igazi, otthoni pártmunkán. A híres centralizált, illegális apparátus semmiféle gyakorlati eredményt sem tudott fölmutatni 1917 előtt; a cári titkosrendőrségnek a párt legfelső vezetésében is volt beépített embere – Malinovszkij személyében –, hála Lenin katasztrofálisan rossz emberismeretének. 1917 tavaszától viszont a bolsevik párt minden volt, csak nem hierarchikusan szervezett, acélkemény, egységes, szilárdan vezetett élcsapat… A pártba fölvették Trockijt és híveit és még sok más irányzat, volt antibolsevista frakció tagjait. 1917–1921 között a párton belüli és a párton kívüli irányzatokkal, politikai erőkkel, frakciókkal és pártokkal nyílt, heves vitákat vívtak a bolsevikok, a bolsevik frakcióknak saját újságjuk volt. 1917 októberében Zinovjev és Kamenyev, Lenin talán legközvetlenebb munkatársai Gorkij mensevik színezetű lapjában a fegyveres felkeléssel kapcsolatos ellenvéleményüket tették közzé, miközben a Pravdában Sztálin cenzúrázta, átírta vagy visszatartotta Lenin cikkeit. A párt vezére a távolból hiába könyörög, kér és fenyegetőzik lemondással […].* (Káli Lajos: *Bolsevikok; Hóhérok, Áldozatok*, Beszélő 24, 1988.) A *katasztrofálisan rossz emberismeret* mellett van még két fontos faktor: Vlagyimir Iljics nagyon örült, hogy az oroszországi szocialista munkáspártban végre felbukkant egy *munkás* – vagy

valaki, aki annak látszik –, és lelkesen küzd a mensevikek ellen.

Malinovszkij talán egyetlen részletes életrajza egy amerikai történész műve, ez alapján foglalom össze pályafutását. (Ralph Carter Elwood: *Roman Malinovsky – A Life without a Cause*, Oriental Research Partners, Newtonville, 1977.) Lengyel katolikus parasztcsaládba született, 1876 tavaszán, tehát az orosz birodalomban ő is periferikus helyzetből indult, mint az elnyomott zsidók és baltiak. Szülei korán meghaltak, oldalági rokonok nevelték, megpróbálták cipész-, majd szabóinasnak adni, de nem tanulta ki egyik szakmát sem. Az Ohrana ennek ellenére a *портной* [szabó] álnevet adta neki később. Már tizenévesen elkapták kisebb (lopás) és nagyobb (erőszak) bűncselekmények miatt, majd szabadulása után besorozták katonának. Az orosz–japán háború után leszerelt, vasmunkás volt Péterváron a Langenzipen gyárban, majd hamarosan a vasmunkások szakszervezetének egyik vezetője lett. Tehetségesnek bizonyult: rendesen megtanult oroszul, erős hangja volt, szeretett szónokolni, később cikkeket írt, egy év múlva főállású szakszervezeti titkár lett. De 1909 elejére a szakszervezet létszáma negyedére (3700 főre) csökkent, és a megmaradt tagok 80 százaléka már tagdíjat sem fizetett, így a titkár fizetése elapadt. A rendőrség közbeavatkozása miatt el kellett költöznie Moszkvába, ahol 1910 májusában letartóztatták, és valószínűleg már beszervezett ügynökként szabadult. Ekkor kezdődött villámgyors karrierje a bolsevik frakcióban, mert a fő feladata az volt, hogy tovább rontsa a mensevik és bolsevik frakciók viszonyát – ez pedig nagyon tetszett Leninnek. Ennek köszönhette egyrészt a képviselő-jelöltségét (amihez a rendőrség aktív közreműködése is kellett: eltüntették a büntetett előélet dokumentumait, mert azok lehetetlenné tették volna a jelölést), másrészt a prágai pártkonferencián Lenin beválasztatta a Központi Bizottságba. (Egyes források szerint nem kapott elegendő szavazatot, de a KB-tagok névsora titkos volt, így a szavazás eredménye is…) A konferenciáról szóló jelentéséért még 100 rubel prémiumot is kapott a havi díjazásán felül a rendőrségtől. Mint Allan Dulles is megjegyezte, a Duma tagjaként lelkesen (bár általában a képviselőház szabályait figyelembe véve) szónokolt – és folyamatosan srófolta fel a fizetését. Nem tartotta be a konspiráció szabályait, rendszeresen a belügyminiszter helyettesével vacsorázott egy elegáns vendéglő különtermében. Gyakran meglátogatta a külföldön élő Lenint, aki 1914 januárjában őt választotta útitársául háromhetes nyugat-európai körútjára. Párizsban találkoztak Vlagyimir Burtcsevvel is, aki akkor már a bolsevik frakciónak dolgozott, jelentős honoráriumért. Azt állította, továbbra is vannak fizetett ügynökei az Ohrana központjában, le tudja buktatni a pártba beépített besúgókat. A megbeszélés minden bizonnyal *nyílt, elvtársi* légkörben zajlott. Bukását természetesen nem Burtcsev okozta, hanem egy újabb kormányátalakítás: az új belügyminiszter-helyettes V. F. Dzsunkovszkij tábornok sokallta az ügynök évi 8000 rubeles fizetését és eseti prémiumigényeit, így 1914 májusában egy telefonbeszélgetés során, véletlen elszólásnak álcázva a közlést, felfedte a Duma elnökének: a bolsevik frakció vezetője az Ohrana ügynöke. Az elnök szerint saját állama által fizetett spicli sem lehet a törvényhozás tagja, méltatlan a feladatra, azonnal lemondásra szólította fel. Malinovszkij még kialkudott 6000 rubel végkielégítést a rendőrségen (a gyári munkások átlagbére havi 30 rubel körül volt akkoriban, szakszervezeti titkárként 50 rubel fizetést kapott), majd külföldre utazott. Néhány hónappal később kitört a nagy háború, visszatért Oroszországba, újra katonaként szolgált, és hamarosan német fogságba esett. A táborból rendszeresen levelezett Leninnel és Krupszkajával, lelkesen terjesztette a tőlük kapott nyomtatványokat, agitált – ez megfelelt a németek elképzeléseinek is, akik 1917-ben Lenint is visszaküldték Pétervárra. Malinovszkij ügynöki tevékenységének dokumentumai 1918 tavaszán előkerültek az Ohrana irattárából, ez lezárta a vitát: Lenin tévedett, a mensevik vezetőnek, Martovnak, aki 1911 után folyamatosan hangoztatta, hogy Malinovszkij spicli, igaza volt.

Az álnéven Péterváron élő Sztálint 1913 februárjában Malinovszkij információi alapján találta meg a rendőrség. R. C. Elwood ezt írta: *It has been suggested that Stalin's arrest was a result either of personal enmity between the two men or of rival ambitions they had within the party or perhaps the police hierarchy. More to the point was the fact that Stalin himself tended to be a conciliator during his brief stays in St. Petersburg. His articles in Pravda, his slowness in bringing the paper under Lenin's control, and his lack of determination in enforcing the Duma split all indicated that he was following a unitary policy contrary to the Okhrana's intentions.* Azaz felveti a kérdést, hogy Sztálin is rendőrségi ügynök lehetett – bár ennek ellentmond, hogy nem akarta szétszakítani a szociáldemokrata képviselőcsoportot mensevik és bolsevik frakcióra.

George F. Kennan szerint: *A forradalom előtti időszakban Sztálin […] magányos harcos volt, aki teljesen otthon érezte magát a bűnöző környezetben; becsvágyó volt, veszélyes mindenki számára, aki az útjában állt. Attól sem riadt vissza, hogy besúgó legyen, majd a rendőrséggel kiépített kapcsolatait használta fel arra, hogy vetélytársait eltüntesse az útból. Lenin tudta, miféle ember, de úgy gondolta, hasznos lehet, különösen a Kaukázuson túli területen, ahol a pártot a mensevikek uralták. Végül a rendőrségnek is elege lett belőle, évekre száműzték. […miután Szibériából visszatért Pétervárra] Sztálin megértette, hogy nemcsak egyes emberektől kell megszabadulnia, hanem a régi pártvezetés egy egész nemzedékétől is.* (George F. Kennan: *A történelem eleven valósága,* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010.) Szerintem, amikor Kennan, a *Long Telegram* szerzője és Dulles forradalomnak nevezték a pétervári hatalomátvételt, fejet hajtottak a szovjet propagandisták tehetsége előtt.

Malinovszkij a breszt-litovszki békeszerződés után szabadult ki a német hadifogságból, és október huszadikán érkezett meg Pétervárra, talán abban bízva, hogy Lenin – aki már 1918 elején meghirdette a könyörtelen fellépést: *Amíg nem alkalmazunk terrort (helyszínen való főbelövést) a spekulánsokkal szemben, semmire se megyünk.* (A Petrográdi Szovjet elnökségének értekezlete, 1918. január 14. *Lenin Művei, 26. kötet,* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1951.) – ismét megvédi.

Az eszerek a bolsevikok ellen is harcoltak, 1918. július hatodikán elfogták a szovjetek kongresszusának résztvevőit és számos bolsevik vezetőt. A puccskísérlet után betiltották az eszer pártot, majd augusztus végén egy eszer, Fanny Kaplan rálőtt Leninre, aki életveszélyesen megsebesült. Öt nappal később a Népbiztosok Tanácsa kihirdette a vörös terrort, a Cseka szabadon internálhatta vagy likvidálhatta a bolsevikok politikai ellenfeleit. (Az Izvesztyija 1921. december 9-én megjelent cikke szerint 1918–1921 között a Cseka évente átlagosan 4194 embert ölt meg bírósági ítélet nélkül. Moszkvában 1920-ban 639, 1921-ben 758 embert gyilkoltak meg mindenféle jogi eljárást mellőzve.) Malinovszkijt kivételes eljárás, azaz tárgyalás, tanúk (köztük az Ohrana három fogságban lévő vezetője és Malinovszkij felesége) meghallgatása után ítélték halálra.

A történetből két motívumot emelek ki, amelyek az utóbbi száz évben minden rezsimben megfigyelhetők voltak.

Ügynökök beépítése

A politikai pártokban, a Parasztszövetségben, mindenütt megvannak az embereink, akik rendszeresen informálnak bennünket mindenről – jelentette 1946 őszén a frissen kinevezett Zemplén megyei párttitkár, Aczél György a pártközpontnak. (Politikatörténeti Intézet levéltára, 274. fond, 16. cs. 242 – idézte Révész Sándor: *Aczél és korunk,* Sík Kiadó, Budapest, 1997.) Egy volt diplomata pedig ezt írta néhány hete, nem publikus levélben: *A rendszerváltás óta többször is tanúi lehettünk, miképpen vertek szét egyes pártokat a beléjük plántált trójaiak.*

Jól láthatóan elterjedt a számítógép-vírusoknál használt terminológia, a bejutni szándékozó görögöket rejtő trójai falovat [ΔΟΥΡΕΙΟΣ ΊΠΠΟΣ] sokan már csak *trójainak* nevezik: *A Trojan horse or Trojan is a type of malware that is often disguised as legitimate software. Trojans can be employed by cyber-thieves and hackers trying to gain access to users' systems. Once activated, Trojans can enable cyber-criminals to spy on you, steal your sensitive data, and gain backdoor access to your system.* Ezt a meghatározást az orosz Kaspersky Lab weboldaláról idéztem [https://www.kaspersky.com/resource-center/threats/trojans]. Nemrég a Kaspersky biztonsági szoftvereinek használatát a NATO ajánlásának megfelelően már a magyar kormányzat is kénytelen volt megtiltani, mert erős a gyanú, azok szintén trójaiak. Érdemes újra idézni Allan Dulles hatvanéves megjegyzését: *but it is the Russians again who made a fine art of provocation.*

Sztálin utolsó éveiben, '49 után a Politikai Bizottság is parkinsonizálódott, akkora létszámú volt már, mintegy húsz fő, hogy kialakult benne egy szűkebb vezetői csoport. A PB egy furcsa átszervezésen ment keresztül, belső bizottságokat hoztak létre benne, de ezt nem hozták nyilvánosságra, mivel a létük a hatályos szervezeti szabályzatba ütközött. A belső bizottságok közt egyetlen fontos bizottság volt, a Párttisztasági Bizottság, ez rendelte el a letartóztatásokat. Tagjai: Sztálin, Molotov, Berija, Malenkov és Hruscsov. Ezenkívül alakult még egy szervezőbizottság, egy nemzetközi bizottság, amelyek azért voltak, hogy legyenek, a többi PB-tagnak is ki legyen szúrva a szeme valamilyen bizottsági tagsággal. Ezeket össze se hívták, minden ügyet Sztálin titkársága intézett, akkor az volt a politikai hatalom centruma, nem a Politikai Bizottság. (Szabó Miklós: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal,* Szegedi Egyetemi Kiadó, 2013.)

Az állambiztonsági szolgálat, a *belső párt* iratainak fokozott védelme

Malinovszkij aktáit könnyen megtalálták az Ohrana archívumában, az utódszervezetek már jobban vigyáztak. A leghíresebb kivétel: amikor a német hadsereg 1941 nyarán megtámadta a Szovjetuniót, a szmolenszki pártbizottság irattárát nem sikerült időben elszállítani vagy megsemmisíteni, így az július közepén a németek kezébe került. Egy részét Németországba szállították, ahol a háború végén az amerikai hadsereg lefoglalta. Hosszú évtizedekig ez volt a legfontosabb, kutatók számára is elérhető szovjet levéltár, bár csak az archívum töredéke került az OSS birtokába, nagyobb részét – öt teherautó rakományát – a szovjet hadsereg találta meg 1945 februárjában Lengyelországban. Az USA 1958-ban felajánlotta az archívum visszaszolgáltatását, de a szovjet kormány az iratokat hamisítványnak minősítette, és nem tartott rájuk igényt. Oroszország 1991-ben kezdett tárgyalni az akkor már hitelesnek elismert dokumentumok átadásáról, végül 2002-ben kapta vissza őket.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy Magyarországon az elmúlt 28 évben soha nem sikerült tisztességesen szabályozni a megmaradt iratok kezelését és kutathatóságát.

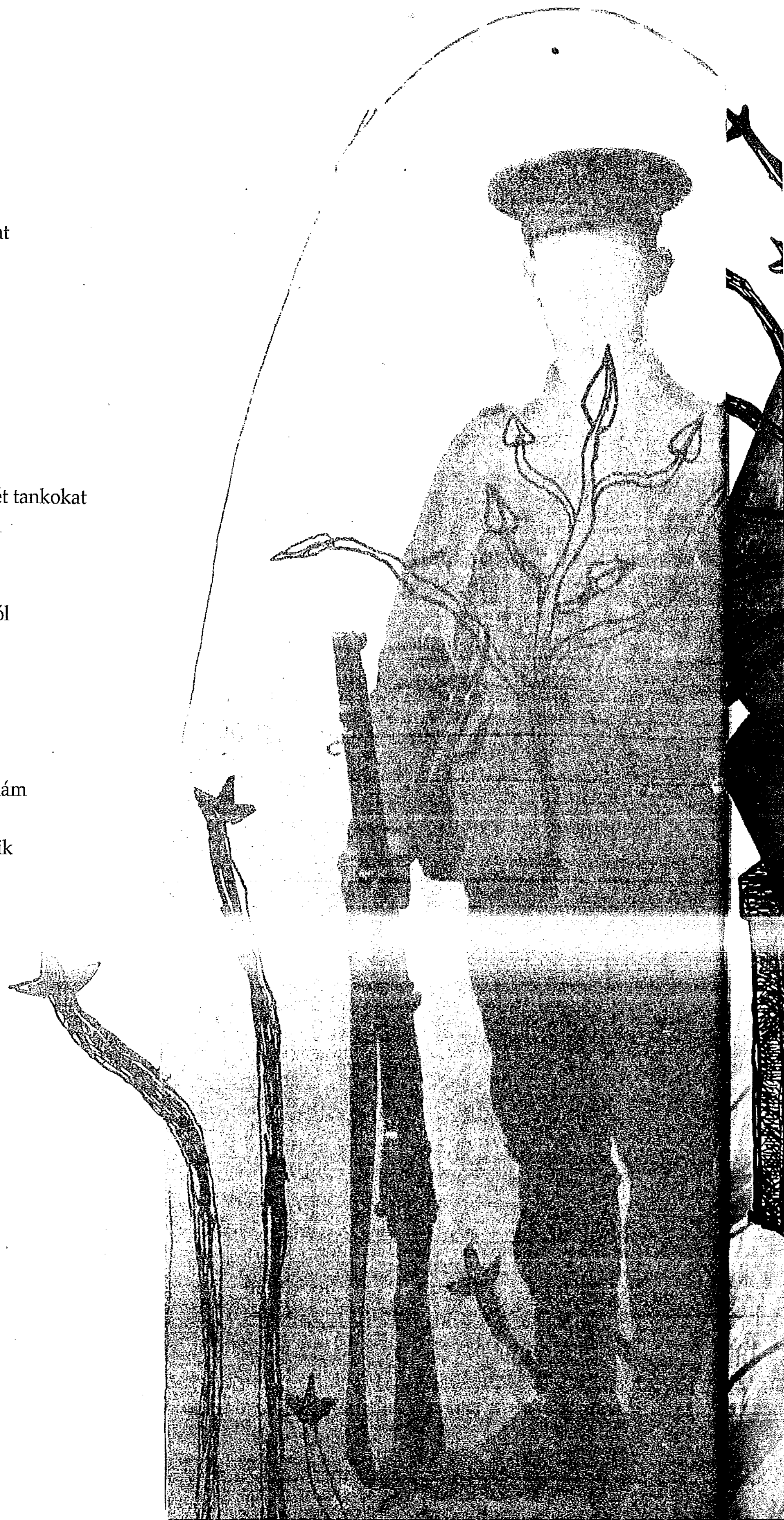
P. S.

Malinovszkij történetében van egy mellékszereplő, akit – kis egyszerűsítéssel – Trójai Helénának [Елена Фёдоровна Розмирович-Трояновская] nevezhetünk, ő egy ideig a Duma bolsevik frakciójának titkára volt. Régi párttagként nem bízott Malinovszkijban. Amikor egyik külföldi útjáról hazatérve letartóztatták, férje [Александр Антонович Трояновский] ajánlott levelet írt Heléna szüleinek, bízva benne, hogy azt a titkosrendőrség felbontja. Fogadkozott, ha feleségét továbbra is fogva tartják, ő leleplezi Malinovszkijt. A belügyminiszter-helyettes a levelet megmutatta az ügynöknek, aki pánikba esve kérte volt titkárnője szabadon engedését. Alekszandr Trojanovszkij túlélte ezt a provokációt, sőt annak ellenére, hogy sokáig a mensevik frakcióhoz tartozott, túlélte Sztálint is, aki egyetlen illegális külföldi útján, 1913-ban az ő vendége volt Bécsben. Trojanovszkij Japánban, majd 1933 és 1938 között az Amerikai Egyesült Államokban volt a Szovjetunió nagykövete. Fia [Олег Александрович Трояновский] sok évvel később, a hidegháború egyik lokális maximumán, 1983 szeptemberében az ENSZ-hez delegált nagykövetként tagadta a KAL-007 (dél-koreai polgári repülőgép) lelövését. Valószínűleg unokái és dédunokái is fontos posztokon szolgálták/szolgálják a százéves kontinuitást egyre büszkébben vállaló birodalmat.

Bozsik Péter

A KATONA

Ha én katona lennék
bajtársias lennék
szorgalmas
tisztelném följebbvalóimat
segítenék mindenhol
égen földön és vízen
ha én katona lennék
jól lőnék
az ellenséget ezer
méterről leszedném
elvágnám az ellenséges
őrök torkát
páncélököllel basznék szét tankokat
foglyokat szabadítanék ki
akár a harmadosztályú
háborús filmekben
kimenteném a tűzvonalból
társaimat
ha én katona lennék
és ha leszerelnék
akkor
ha eljő az idő
kiásnám és megtisztogatnám
fegyverem
(mert egy katona sose válik
meg fegyverétől)
és vadászni indulnék
levadásznék minden
százszor elátkozott
hatalmasságot
aki fölszabadított
az ölés tilalma alól
és aki egyetlen szóval
támogatta
hogy én
(határaimon túli)
katona legyek.

A szerkesztőség elnöke:
TOLNAI OTTÓ

Főszerkesztő:
BOZSIK PÉTER

A számot szerkesztette:
MESÉS PÉTER

Olvasószerkesztő:
BALOGH EMERENCIA

A szerkesztőség tagjai:
JÓZSA MÁRTA, KRUSOVSZKY DÉNES, LADÁNYI ISTVÁN, MESÉS PÉTER, PATÓ ATTILA, RADICS VIKTÓRIA, RAJSLI EMESE, SZERBHORVÁTH GYÖRGY, SZILÁGYI ZSÓFIA, VIRÁG GÁBOR

Lapterv:
FENYVESI OTTÓ

Az EX Symposion Alapítvány alapítói:
BALÁZS ATTILA, KALAPÁTI FERENC, SEBŐK ZOLTÁN

Kiadja az EX Symposion Alapítvány
Szerkesztőség: Ányos u. 1–3., 8200 Veszprém
E-mail: bozsik@exsymposion.hu
www.exsymposion.hu
Felelős kiadó: Bozsik Péter
ISSN 1215-7546
© EX Symposion Alapítvány
Megrendelhető a szerkesztőség címén
Terjesztés: info@exsymposion.hu
Ára: 900 Ft

FOLYÓIRATUNK KAPHATÓ:
Budapesten: Írók Könyvesboltja, Andrássy út 45.
Veszprémben: Utas és Holdvilág, Szabadság tér 13.

Támogatóink:

nka Nemzeti Kulturális Alap
VESZPRÉM

Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata
Veszprém Megyei Civil Hálózatért Közhasznú Egyesület

Nyomta:
ANZSU Kft., Sopron

Nyomdai előkészítés:
Pozitív Logika Produkciós Iroda Kft.

tartalom

Bretter Zoltán: A sziszüphoszi paradoxon ... 1
Krasztev Péter: A történész mesterkedése ... 7
Wilhelm Droste: 1918, és nincs vége ... 14
Jan Urban: A csehszlovák álom ... 17
Józsa Márta: Fahonvéd ... 24
Balog József: Békeholnap ... 27
Barna Róbert versei ... 28
Bárdos Deák Ágnes: Őszirózsás nagyapáim ... 30
Prežihov Voranc: Doberdó ... 31

Balázs Attila – Svetislav Basara: A merénylet angyala, avagy hogyan jutunk tizennégyről tizennyolcra, meg azon is túlra ... 35
Radics Viktória: Báró a fronton ... 39
Fényes Erika: Béke, avagy láttam Fedák Sárit ... 44

Peer Krisztián: Majdnem-kanállal nem lehet levest enni ... 50

Vágvölgyi B. András: Oroszországot, ész, nem értheted ... 52
Szántó T. Gábor: Nem öl, nem ölel ... 57
Jankó Attila: ΔΟΎΡΕΙΟΣ ΊΠΠΟΣ ... 62
Bozsik Péter: A katona ... 68

Illusztráció: Miroslav Jovančić

A címlapot Miroslav Jovančić grafikájának felhasználásával Sárkics György készítette.

Az első belső borítón Mesés Péter bevezetője olvasható.

Hátsó belső borító:
Vajda Mihály: Ezerkilencszáztizennyolc.

Vajda Mihály

Ezerkilencszáztizennyolc

Eszébe jut erről az évszámról valakinek bármi más, mint hogy…? Ja, igen, igen: ebben az évben fejeződött be a világháború. S ha mégis megerőltetem az agyam, akkor beugrik az őszirózsás forradalom. Nekem, meg akik a magyar történelmet tanulták. Pedig sok minden más is történt. Mindaz, amit a versailles-i békeszerződés tartalmaz, nemcsak a mi Trianonunk, már ekkor bevégeztetett. Elismertetett Lengyelország függetlensége, elismertetett Csehszlovákia (mi az?) függetlensége – előbb persze a cseheknek követelniük kellett az egyesülést Szlovákiával (mi az?)… nem sorolom. Ha akad történész, akit ez a korszak érdekel, elmondja majd; vagy már el is mondta. Ami a „történelmi" Magyarországot (mi az?) illeti, azt talán még meg kell említeni, hogy az entente különbékét kötött Romániával, így hát Gyulafehérváron kimondatik a román országok, köztük Erdély egyesülése. Meg hogy megalakul a szerb–szlovén–horvát nemzeti tanács, s rövidesen Montenegró egyesül Szerbiával… De azt már tényleg nem mondom, ami Magyarországot közvetlenül nem érinti.

Már az említettekből is lehet éppenséggel arra a következtetésre jutni, hogy a rémes, négy évig tartó tömegmészárlásnak mégiscsak volt valami értelme. Értelme? Az lett volna az értelme, hogy Közép-Európa kis nemzetei elnyerjék függetlenségüket, s ezzel lehetővé váljon, hogy az elmúlt száz évben marják-gyötörjék egymást? Lehet éppenséggel. Ki állíthatja, hogy a dolgok, történések, események értelme értelmes? Persze az is lehet, hogy Fejtőnek van igaza. Az egésznek az volt az értelme, hogy szétverjék a Habsburg Monarchiát. Valahogy útjában volt a többieknek. S ez persze visszavonhatatlanul sikerült is.
Egy azonban bizonyos. A szakadékot, amely a nietzschei istengyilkosság eredményeként keletkezett, s amelybe senkinek sem volt kedves beletekinteni, megannyi hullával sem sikerült feltölteni. Nem tudom, gondolt-e Nietzsche Frigyes világháborúra, de azt tudta – amíg egyáltalában tudtunkra adta, hogy mit tud –, hogy a szakadékot feltölteni nem lehet. Abban bízott – ő is micsoda egy utópista volt! –, hogy majd megszületik az emberen túli ember (leánykori nevén Übermensch), aki, szemben az emberrel, s különösen a már az ő korában is nyüzsgő, ezt-azt-apróságot (vagyont, hatalmat) szerezni igyekvő utolsó emberrel, lesz olyan bátor, és bele fog tekinteni a lét szakadékába. Hogy akkor mi lesz, vagy pontosabban, milyen lesz az a világ, amelyben az Übermensch büszkén, méltósággal végzi a dolgát, s ha éppen arra jár, beletekint a szakadékba, azt – ha jól tudom – nem árulta el. Valószínűleg nem is tudta. Ennyiben mégiscsak sokkal jobb volt a többi utópistánál, akik azon igyekeznek azóta is, hogy az utolsó emberek segítségével – mit tegyünk, ha csak ilyenek vannak? tessék már elárulni! – feltöltsék a szakadékot: belélődözvén egyéb utolsó embereket. Hogy a kívánt végeredmény megszülessék.

Ezért aztán mindegy is volt, hogy az ezerkilencszáztizennyolcban sebtében végbevitt kikiáltások, feloszlatások, tüntetések, lázadások, összeomlások, elismerések, megalakulások, egyesülések, lemondások – nem viccelek, mindezekből volt bőviben – hová vezetnek. A vesztesek kizárásával összeülő nemzetek közössége egy nagyszabású békekötés keretében 1920-ban szentesíti a kialakult új status quót, azzal a csak Keynes által elárult nemes céllal, hogy előkészítsenek egy új világháborút. (Szakadékfeltöltés. Mert gyilkolni megnyugtató.) Amikor Keynestől – John Maynard – megkérdezték, hogy tulajdonképpen min munkálkodtak olyan hosszan, állítólag azt mondotta volna: „Előkészítettük a második világháborút." Lehet éppenséggel, hogy nem kérdeztek tőle semmit, s így nem is volt mire válaszolnia, de így, retrospektíve, azt kell mondanom: mondta, nem mondta: igaza volt.

Egyszóval ezerkilencszáztizennyolcban nem fejeződött be az első világháború. Csak huszonegy év szünetet tartottak. Kellett ennyi idő, hogy a mindenétől megfosztott Német Birodalom egy osztrák őrmester – az volt? – segítségével felkészüljön az újabb összecsapásra, melynek végén – most már jó lelkiismerettel – ízzé-porrá zúzhatták. A Birodalmat. Arról aztán már végképp nem beszélhetek, hogyan lett később Németország az Európai Uniónak nevezett szerencsétlenség legerősebb tagja. – Talán az nem tartozik már ezerkilencszáztizennyolchoz.

